

Na vyžádání KV KSC Severomoravského kraje provedlo oddělení vědeckého ateismu ČSAV výzkum religiozity, který měl za úkol zjistit jednak její stav, tj. celkový rozsah, rozšíření v různých skupinách obyvatel, typ a intenzitu; dále vývojový trend ve srovnání se stavem před Únorem a konečně vazbu religiozity na některé základní společenské skutečnosti. Za neméně významnou součást naší práce jsme pokládali ověření metody a techniky, kterou jsme v daném případě použili.

Výzkum byl prováděn na základě reprezentativního šetření formou ankety. Projekt výzkumu byl připraven na podzim 1962 a po prověření předprůzkumy se šetření v terénu konalo v květnu, červnu a červenci 1963.

Rozsah výzkumu

Výchozí ukazatele, podle nichž byl vybrán vzorek obyvatelstva, byly údaje ze sčítání lidu r. 1961 o příslušnosti k hospodářským a průmyslovým odvětvím a dále údaje o místě bydliště vzhledem k velikostní skupině obce. Dodržením zásad náhodného výběru promítly se do vybraného vzorku skupiny podle sociální příslušnosti, pohlaví, věku a vzdělání ve stejných proporcích, jak jsou zastoupeny v reálné struktuře společnosti. Šetření bylo prováděno u osob starších 14 let a výzkum se dělil na dvě souběžná šetření: šetření dospělého obyvatelstva nad 20 let a mládeže od 14 do 20 let. Mládež byla vydělena, aby údaje o ní mohly být zpracovány detailněji na základě rozsáhlejšího dotazníku a širšího vzorku.

Výzkum se prováděl na půdě pěti okresů, zvolených tak, aby svou strukturou odpovídaly zbývajícím pěti v kraji. Před výzkumem byly podrobně zpracovány údaje o okresech a vypracována všestranná charakteristika. Soustředění výzkumu do poloviny okresů bylo provedeno z praktických důvodů. Celkem se výzkum prováděl

ve 54 městech a vesnicích a zahrnoval 1400 dospělých a 2200 mladých občanů.

Způsob výběru

Výzkum se prováděl dotazováním jednotlivců. Pro každou obec (město, vesnici) byl vypracován rozpis, kolik občanů a jakého typu je třeba vyšetřit.

Ekonomicky aktivní obyvatelstvo nacházející se v zaměstnaneckém poměru bylo vybíráno na základě seznamu zaměstnanců jednotlivých podniků a institucí, členové družstev na podkladě seznamů členů družstev. Soukromě hospodařící rolníci, ženy v domácnosti a důchodci byli vybíráni na podkladě volebních seznamů. Učni, žáci a studenti podle škol a tříd. Vojské podle vojenských jednotek.

Pokud to rozsah základního souboru techniky dovozoval, bylo postupováno metodou náhodného mechanického výběru.

Byl-li rozsah základního souboru takový, že by pořizování jmenovitých seznamů všech jedinců dané kategorie bylo technicky neúnosné, postupovali jsme metodou dvoustupňového výběru.

Pokud jednotky tvořící podklad pro výběr prvního stupně nebyly stejné velké (například prodejny, kulturní zařízení, komunální podniky, volební obvody atd.), byl výběr prvního stupně proveden na základě kumulativních součtů. Tato metoda zajišťuje, aby každý občan měl teoreticky stejnou pravděpodobnost být vybrán.

Kumulativních součtů bylo použito také při jednostupňových výběrech v případě, že organizační jednotky, z nichž byli šetření vybíráni, byly tak malé, že buď se v jejich rámci nedal získat potřebný počet osob, nebo by jejich výběr z jednoho kolektivu mohl zkreslit výsledek. V takovém případě osoby vybrané z kumulativního součtu byly přímo objektem šetření.

Pracovníci průzkumu, kteří výběr prováděli, byli povinni učinit záznam, z jakého seznamu byl výběr dělán, jaké číslo z tabulek náhodných čísel použili a jaký byl

interval. Tím byla umožněna namátková kontrola úplnosti seznamů i dodržení pravidel náhodného výběru osob na jejich základě. Nebyly zjištěny případy, že by se někdo snažil záměrně vyloučit určité občany z výběru, nebo na jejich místo posunout jiné osoby.

Vybraná osoba byla nahrazena jinou, následující v seznamu, pokud z vážných důvodů nebyla dosažitelná na místě (cesta do zahraničí, dlouhodobý pobyt v nemocnici, úmrtí atd.), nebo pokud v době uplynulé od vypracování seznamu přestala být příslušníkem té společenské skupiny, kterou reprezentovala (vstup ženy z domácnosti do zaměstnání).

Organizace výzkumu

Předprůzkum. Před vlastním výzkumem bylo přikročeno k dílčím zkušebním průzkumům, které měly ověřit: 1. dotazník (formulaci otázek co do obtížnosti, srozumitelnosti, jednoznačnosti, úplnosti možných variant odpovědí, ev. sugestivity jednotlivých otázek, možnosti ovlivnění odpovědí pořadím otázek a maximální únosný počet otázek); 2. techniku výzkumu – jsou-li lidé ochotni vyplnit dotazník zasláný poštou, je-li nutno s nimi hovořit osobně, jaké mají obavy, dotazy, námítky, jaká doba a prostředí je nejvhodnější pro rozhovor, jaké zábrany se mohou v různých prostředích nebo všeobecně vyskytovat; 3. pravděpodobnou návratnost dotazníků při dodržení naprosté anonymity a dobrovolnosti. Byla to otázka velmi důležitá, protože vlastně ověřovala, zda je v našich podmínkách vůbec možno průzkum těmito metodami provádět.

Zkušební průzkum byl prováděn v Praze, ve Středočeském kraji, a po těchto prvních výsledcích i na Ostravsku, aby se zjistilo, nejsou-li tam některé specifické problémy, na které pokusy v Čechách nemohly upozornit. Na Ostravsku byl předprůzkum proveden v místech, která nepřicházela v úvahu pro vlastní výzkum, aby hlavní akce nebyla narušována. Podle výsledků těchto sond byly jednak upravovány a přeformulovávány dotazníky, jednak byly zkušenosti použity pro instrukce a školení tazatelů.

Dotazník. Přímou na formuláři předcházela otázkám stručná informace o pořadateli a charakteru průzkumu, zdůraznění jeho

anonymity, technické pokyny a prosba o pravdivé a otevřené odpovědi. Vlastní text se skládá z několika bloků otázek a u každé z nich jsou předtištěny možné varianty odpovědí, které šetřený pouze zaškrťává. První otázky jsou zaměřeny k základním údajům o osobě tázaného (věk, pohlaví, stav, počet dětí, národnost, povolání, vzdělání). Další se týkají jeho bydliště, délky pobytu v obci, kde právě žije a v případě, že není starousedlík, klade se mu otázka, zda se přistěhoval z města nebo z venkova.

Blok následujících osmi otázek nám dává určitý pohled do té sféry činnosti, která je nejvýznamnější pro formování lidské osobnosti: jeho práce a pracoviště (je zde i otázka o účasti na soutěžení, otázka o zvyšování kvalifikace, organizovanosti a funkcích atd.). Několik dalších dotazů se týká bytových a hospodářských poměrů šetřeného, zdravotní situace, rodinných vztahů a srovnání jeho postavení dnes s předválečnou dobou.

Následující otázky nás v nejhrubších rysech orientují v oblasti stylu života a soukromých zájmů šetřené osoby. Týkají se sportu, oblíbených filmů, rozhlasových a televizních pořadů, četby novin, časopisů a knih, návštěvy společenských místností a podniků, jeho koníčků ve volném čase.

Teprve pak je zařazen vlastní blok otázek k religiozitě. Do této části je převzat deset otázek z průzkumu religiozity, který byl prováděn Ústavem pro výzkum veřejného mínění v roce 1946 a 1947. Ty tvoří jádro výzkumu religiozity a jsou zvláště významné proto, že umožňují srovnání se situací před 15 lety a postižení určitého vývojového trendu v této oblasti. Pro hlubší poznání zkoumané problematiky jsou doplněny dalšími 15 otázkami k různým stránkám náboženského života šetřených osob.

Dotazník uzavírá otázka o tom, které dotazy byly tázanému nepříjemné a nerad je odpovídal a konečně prosba, aby se mimo rámec dotazníku volně, vlastními slovy pokusil objasnit, proč se rozešel s náboženstvím, proč je ateistou, nebo naopak. proč pokládá náboženství za pravdivé a cenné pro člověka, co podle jeho názoru náboženství lidem dává. To je jediná otevřená otázka dotazníku pro dospělé.

Výběr spolupracovníků - tazatelů. Aby se dotazník dostal k osobě, která zůstala v sítu náhodného výběru a aby tato osoba

jej také pravdivě zodpověděla — to byl zvláště obtížný úkol, k němuž bylo třeba přibrat kolektiv spolupracovníků. Již jejich výběr byl podmíněn řadou předpokladů.

Vážnou otázkou bylo zajistit, aby osoba tazatele nemohla mít, ať již záměrně nebo mimovolně, vliv na rozhodnutí a obsah odpovědí šetřených osob. Preventivně byli všude vyloučeni ze spolupráce všichni lidé, kteří mohli mít jakýkoliv zájem na ovlivnění průběhu a výsledků výzkumu, nebo kteří by se snad jen mohli domnívat, že takový zájem mají. Tato zásada byla uplatněna s naprostou důsledností bez ohledu na osoby, i jejich politické a mravní kvality.

Do výzkumu nemohl zasáhnout nebo provádět jej nikdo, kdo například pracoval ve zkoumaném místě neb jeho okolí, kde je znám na úseku církevně politickém, zodpovídal za politicko-výchovnou práci atd. Nechtěli jsme, aby se mohly do výzkumu promítnout předchozí odhady a zkušenosti, které si pracovníci vytvořili na základě skutečné nebo domnělé znalosti terénu a které nemohly ze svého vědomí vymazat. Šlo také o to, zabránit, aby případné obavy, že výsledek výzkumu se odchýlí od předchozího dohadu, nebo že vysoké číslo věřících bude považováno za neúspěch v jeho práci, nevedl tazatele třeba k podvědomé snaze navodit směr odpovědí nebo vypustit z výzkumu osoby, které jeho představě nevyhovovaly. Při tomto opatření jsme nevyhazovali z pocitu nedůvěry k jakýmkoli konkrétním osobám — pro to jsme neměli nejmenšího důvodu — ale z obecně platné teoretické zásady.

Jako se snažíme vyloučit vliv tazatele eliminováním možností, jež by mu dovolily uplatnit svůj zájem nebo svůj apriorní pohled v průběhu nebo ve výsledcích výzkumu, museli jsme vyloučit i další vlivy, které by se tam mohly projevit ve vzájemné působení tazatele a šetřeného. Šetřená osoba musí být vůči tazateli v takovém postavení, aby jí ani v nejmenším nezáleželo a nemohlo záležet na tom, jaký názor o ní a jejím postoji tazatel má. I bez nejmenší snahy pracovníka výzkumu a dokonce proti ní, by se jinak mohlo stát, že šetřený by mohl při výzkumu „vycházet vstříc“ předpokládanému stanovisku nebo přání tazatele.

Zásadně jsme dbali na to, aby tazatel nebyl v nadřazeném nebo autoritativním

postavení vůči dotazovanému, aby byl vyloučen pocit faktické nebo domnělé závislosti jakéhokoliv typu. Závislost nebyla chápána jen v rovině formální podřízenosti (po linii zaměstnanecké, státní, stranické, odborové atd.), ale i po linii neformální, tj. osobní autority a sugestivity. Tedy nejenže například nemohl k zaměstnanci podniku přijít jeho nadřízený nebo člen stranického nebo odborového výboru, nebo k občanu pracovník národního výboru, ale například ani učitel k rodičům svých žáků, nebo propagandista - ateista k lidem v místě, kde je znám svou aktivitou. Tazatelé byli vybíráni z řad aktivistů, které dal k dispozici KV KSČ; do výzkumu bylo zapojeno přes 600 spolupracovníků.

Školení a úkoly tazatelů. Jako tazatelé a spolupracovníci výzkumu byly vybírány důvěryhodné a politicky spolehlivé osoby, u nichž byla jistota, že nezneužijí ničeho, co by jim bylo sděleno šetřeným občanem a že dodrží všechny zásady a pokyny prováděného výzkumu. Snažili jsme se vybírat lidi s přirozeným taktem, schopné získat důvěru a navázat vhodnou formou kontakt se šetřenými občany. Práce při výzkumu byla dobrovolná a neplacená. Při výběru spolupracovníků jsme dbali o to, aby byli do práce zapojeni jen lidé, kteří o výzkum sami projevili zájem a ne takoví, kteří by ke spolupráci byli přitaženi důrazným apelem na význam zapojení se do této akce ze strany svých nadřazených institucí.

Dbali jsme na to, aby tazatelů byl dostatečně velký počet, aby se prací neunavili, aby se jim neznechutila. Jeden tazatel měl pracovat nanejvýš s pěti šetřenými občany. Jakmile se totiž v krátkém intervalu práce opakuje, ztrácí zajímavost a vyvstává nebezpečí, že tazatel bude pracovat stereotypně a nedá si práci s hledáním individuálního přístupu ke každému občanu.

Protože se u nás sociologický výzkum nedělal více než 15 let, nebyly k dispozici ani školené kádry ani spolupracovníci, kteří by získali zkušenosti předchozí praxí. Bylo třeba vybrané pomocníky od počátku vyškolit. Za tím účelem jsme organizovali školení v krajském měřítku, zaměřené převážně k objasnění smyslu cíle a významu výzkumu a do jisté míry již i k základním metodologickým otázkám. Před počátkem průzkumu bylo také v každém

okrese provedeno školení vybraných spolupracovníků, na němž byly vedle některých obecnějších problémů sociologických výzkumů podrobně informováni o metodě a technikách výzkumu religiozity, jehož se měli zúčastnit. Instruktaž se týkala převážně techniky náhodného výběru šetřených jednotek a osob, povinností a úkolů tazatelů a způsobu konkrétní práce s občany.

Práce v terénu. Způsob práce tazatele. Výzkum byl zahájen společně na Vsetíně, kde byli soustředěni všichni pracovníci, kteří v další fázi vedli výzkum v dalších okresech. První týden pracovali všichni společně, aby získali zkušenosti a sladili ještě i na základě praktického průběhu do všech detailů způsob práce. Pro jednoduchost metody a srovnatelnost výsledků bylo významné vyloučit do krajní míry individuální odchylky v přístupu a praktikách, aby akce probíhala naprosto jednotně. Výzkum v Ostravě-městě probíhal naposled a umožnil poslední drobné úpravy ve výběru vzorku.

Těsně před zahájením výzkumu byl uveřejněn v krajském tisku obsáhlejší článek, který populární formou seznamoval obyvatelstvo s cílem, metodami a základními zásadami sociologického výzkumu, aniž by upozorňoval na to, že se v nejbližší době bude nějaký výzkum provádět a k jaké tématice. Všichni spolupracovníci výzkumu dostali k dispozici čísla novin, aby jich mohli eventuálně použít pro informaci osob, jimž nabízeli dotazníky.

V konkrétních místech a objektech, kde byl výzkum organizován, pracovník výzkumu nejprve pohovořil se státními a stranickými funkcionáři a s funkcionáři masových organizací, seznámil je se smyslem a hlavními zásadami výzkumu, snažil se získat jejich zájem a podporu. Ujistil odpovědné pracovníky, že v žádném materiálu a při žádných příležitostech nebudou jmenovitě uváděny ani kladné ani záporné výsledky jako příklad. Zajistil si jejich souhlas, předběžný názor na situaci na místě, požádal je o rady, náměty a zkušenosti. Vlastního výzkumu se místní činitelé neúčastňovali.

Tazatel byl také zodpovědný za to, aby zamezil — před výzkumem nebo v jeho průběhu — akce nebo rozruch, jež by mohly ovlivnit nebo zkreslit výsledky práce.

Výběr objektů byl proveden pro každé

místo centrálně, v složitějších případech i výběr osob, jejichž seznam potom tazatel dostal již vypracovaný. V případech, že šlo o mechanický náhodný výběr několika lidí z hotového seznamu, mohl být vyškolený tazatel pověřen, aby provedl sám i výběr.

Tazatel dostal počet dotazníků, který přesně odpovídal počtu osob, s nimiž měl provést šetření. Vedl jejich přesnou evidenci a odpovídal za každý výtisk. Zaznamenal kde a komu odevzdal dotazník k vyplnění, aby mohl být veden přesný výkaz o vydaných a vrácených dotaznících. Zaznamenával, kolik lidí odmítlo dotazník přijmout a jakého typu občané to byli (pohlaví, zaměstnání, hospodářské odvětví, přibližný věk). Pokud se odmítající občan vyjádřil, proč není ochoten dotazník vyplnit, uváděl i tento údaj. Jména odmítajících občanů se nezaznamenávala.

Rozmluva s vybraným občanem byla vedena vždy v jeho vlastním prostředí, kde se cítil volný — přímo na pracovišti, v jeho bytě, na poli, v parku apod. Nevoloali jsme občany do kanceláří jejich nadřízených, do úředních místností různých organizací nebo institucí. Nechtěli jsme vyvolávat v občanovi dojem něčeho mimořádného, zvát jej do prostředí, kam přichází zřídka nebo vůbec ne a které by v něm mohlo vyvolat pocit buď oficiálnosti nebo přílišné závažnosti. Chtěli jsme dosáhnout, aby beseda byla volná a neformální, aby šetřený občan měl „převahu vlastního hřiště“.

Tazatel se občanu představil jménem a legitimací vydanou k tomuto účelu. Byl povinen v prvé řadě informovat šetřenou osobu, že výzkum, který provádí, je zcela dobrovolný, že (na rozdíl například od sčítání lidu) každý občan má právo odmítnout odpovědět na předložené otázky, aniž by mu to kdokoli vytykal. Tato opatření zabezpečovala, že tazatel se nemohl opřít o žádnou vnější faktickou ani morální autoritu, a že musel spoléhat jedině na svoji schopnost přesvědčit vybraného občana.

Aby se rozmluva příznivě rozvinula, bylo v každém případě třeba promyslet i dobu návštěvy, aby pokud možno nezdržovala šetřeného od naléhavé práce, nebo jej nevytrhla z intenzivní zábavy. Snažili jsme se navodit takovou situaci, aby šetřený občan během rozmluvy pokračoval v tom, čím se právě zabýval (pokud to byla víceméně mechanická činnost). Sna-

žili jsme se ho od počátku rozmluvy za-
interesovat a vzbudit aspoň jeho zvěda-
vost, o co jde.

Tazatel nejprve vyložil, co je to výzkum,
který provádí. V prvé řadě zdůraznil jeho
význam z čistě vědeckého hlediska. Uvedl
příklady výzkumů konaných v cizině a je-
jich nezbytnost pro pravdivé poznání spo-
lečenských skutečností. Ukázal také, jak je
sociologický výzkum vázán na pochopení
a spolupráci občanů. Potom požádal vy-
braného občana o spolupráci a ujistil jej,
že nebude časově náročná. Velmi podrobně
vyložil zásadu anonymity výzkumu a u-
vedl všechna opatření, která jsou učiněna
pro její zajištění. Zvláště podtrhl, že jak-
mile se občan rozhodne ke spolupráci a
začne dotazník vyplňovat, neodevzdá jej
již osobně žádnému člověku, ale sám vhodí
zalepený do libovolné poštovní schránky
v přiložené obálce s předtištěnou adresou.
Tazatel již nedostane dotazník do ruky a
nesmí být ani v těsné blízkosti dotazova-
ného, jakmile tento začal s dotazníkem
pracovat.

V žádném případě nebylo tazateli dovo-
leno zapřádat s dotazovanými hovory
o zjišťovaných skutečnostech, nebo vyná-
šet jakékoliv hodnotící soudy, které by se
týkaly názorů nebo činnosti, o nichž jsme
sbírali informace. Pokládali jsme za ne-
správné kombinovat přesvědčování a zjiš-
ťování fakt. Kdyby tazatel například
v průběhu akce začal přesvědčovat šetře-
ného o škodlivosti náboženství, výsledek
by ukázal ne situaci, jaká v oblasti religio-
zity skutečně je, ale způsob reakce šetřené
osoby na vystupování a argumenty spolu-
pracovníků výzkumu. Přitom vliv tazatele,
který by se takto projevil, by byl souhr-
nem řady činitelů (schopnosti tazatele
zaujmout a přesvědčit, ochotu tázaného
přemýšlet o jeho vývodech atd.), jež by
nebylo možno přesně určit.

Přitom je třeba předpokládat, že trvalost
vlivu tazatele a tudíž i platnost výsledné-
ho názoru, který by byl zachycen ještě pod
plným sugestivním vlivem pracovníka vý-
zkumu, je víc než pochybná. Přesvědčova-
ný věřící by například zakolísal pod argu-
mentací a vlivem vzdělanějšího a pohoto-
vějšího tazatele, možná, že by ustoupil do-
konce jen navenek, aby zkrátil rozmluvu
s ním a vyhnul se nutnosti diskutovat
s partnerem, vůči němuž se cítí v nevý-
hodě. Po odchodu tazatele by však znovu
přemýšlel, radil se se spoluvěřícími, kteří

by mu pomohli přemoci pochybnosti.
V našich materiálech by však byl zachycen
pomíjivý moment vlivu tazatelova pře-
svědčování, který vzhledem k obvyklým
podmínkám, v nichž šetřený žije, je ná-
hodným činitelem. To také znamená, že
ovlivněný občan by nemohl fungovat jako
reprezentant celé skupiny jiných lidí, na
něž již tazatel působiti nemohl. Kdyby-
chom se tedy honili za dvěma zajíci (ob-
jektivním zjišťováním daného stavu +
přesvědčováním věřících) byla by práce
marná. Jednorázové zapůsobení na nábo-
ženského člověka by zdaleka nepřineslo
výsledky, které by byly úměrné námaze,
vynaložené na celou akci a poznávací hod-
nota získaných údajů by byla mizivá a ne-
prověřitelná.

Jestliže jsme takový postup považovali
za nesprávný a škodlivý při výzkumu re-
ligiozity a proto jej zásadně nepřipouštěli,
není tím řečeno, že při jiném typu výzku-
mu by byl automaticky vyloučen. Kdyby-
chom například zkoumali, jaké problémy
a jaké otázky občany obzvláště zajímají,
jaké argumenty působí a jaké jdou do
prázdna v různých prostředích při indivi-
duální vědecko-ateistické propagandě, bylo
by nejen možné, ale i nutné o těchto otáz-
kách s věřícími diskutovat a tento způsob
práce by byl dokonce důležitým prostřed-
kem, jak získat hledané informace.

Tazatel nesměl tedy ani v nejmenším
ovlivňovat šetřeného v ničem, co mělo
souvislost s obsahem dotazníku. Není to
ústup z pozic stranickosti na pozice objek-
tivismu. Domníváme se spolu s Leninem,
že při zjišťování fakt (pochopitelně nikoliv
při jejich výkladu!) nesmí existovat žádné
hodnotící stanovisko.

Úkolem tazatele bylo přesvědčit šetře-
ného, aby dotazník přijal a vyplnil a za
druhé, aby jej vyplnil otevřeně a pravdivě
podle svého nejlepšího vědomí a svědomí;
aby napsal co si myslí, o čem je přesvěd-
čen a jak skutečně žije. Tazatel vysvětlil,
že odpověď, která by zkreslovala skuteč-
nost, ruší vědecký smysl výzkumu. Ne-
chce-li občan o sobě dát pravdivé infor-
mace, má-li zábrany jakéhokoliv druhu,
nechť raději dotazník odmítne. Musí si
však být přitom vědom, že i odmítnutím
dotazníku narušuje již spolehlivost výzku-
mu, neboť každý občan, přesto, že jeho
výběr je zcela náhodný (a právě proto),
je z hlediska exaktnosti výzkumu nezamě-
nitelný jiným občanem, i kdyby tento jiný

měl naprosto shodné vnější znaky ve všech sledovaných ukazatelích (sociální skupina, věk, pohlaví, vzdělání atd.). Člověk, který odmítne a člověk, který spolupracuje, myslí totiž jinak, má jiný postoj ke skutečnosti. I když by se to nikterak neprojevilo ve výsledných číslech, větší počet odmítnutých dotazníků snižuje hodnotu výzkumu, protože se v něm neodrážejí názory a postoje skupiny odmítajících lidí.

Reakce dotazovaných občanů. Zajímavé byly reakce občanů vybraných pro účely průzkumu. Zkušenost ukázala, že čím větší byla přirozená inteligence člověka a čím vyšší byla kulturnost prostředí, v němž žil, tím snadnější a radostnější bylo s ním pracovat. Přitom obojí nezáviselo ani na vzdělání, věku, venkovském nebo městském bydlišti, ale dokonce ani ne na světovém názoru šetřeného člověka. Naprosto nemůžeme říci, že by s věřícími občany byly větší „potíže“ než s ateisty. Člověk, jehož byt byl špinavý a neuklizený, který ponechával v dezolátním stavu své nejbližší okolí, nejevil pochopitelně ani porozumění pro vzdálenější společenskou problematiku. Nestálo-li mu zato, aby věnoval pozornost sobě, nebyl nakloněn k tomu, aby se namáhal udělat něco pro věc, která se jej bezprostředně netýkala.

Také lidé, kteří se neobtěžovali přemýšlením, jejichž zájmy byly omezeny na nejužší okruh soukromých záležitostí, takže nezaznamenali ani nejvýznamnější události mezinárodního a vnitrostátního života, byli pro tazatele tvrdým oříškem.

Třetí kategorie lidí, která urputně odmítala cokoliv udělat, byli občané, kteří se cítili osobně nějak ukrivdění či postižení. Mnozí vystupovali aktivně k otázkám na svém pracovišti a ve své obci a buď pro to měli osobní nepříjemnosti, nebo zjistili, že „všechno je marné“ a tudíž se s konečnou platností rozhodli, že už „nikdy do ničeho nebudou strkat nos a nikdy se o nic nebudou starat“. S těmi se pracovalo nejhůře, protože se odmítali s kýmkoliv bavit.

Ze shromážděného materiálu se dá udělat závěr, že ochota nebo neochota zapojit se do výzkumu nebyla dána jeho obsahem a zaměřením. Tento závěr pokládáme za bezpečný, i když jej nemůžeme doložit číselnými podklady (lze těžko dělat statistická srovnání z odmítnutých odpovědí). Vyplyvá však z toho, že k odmítnutí dochá-

zelo ve většině případů na základě apriorně zamítavého postoje dříve, než občan byl ochoten zjistit, co se od něho konkrétně žádá. Postoj výzkumu se tedy v podstatě kryl s postojem k naší společnosti, se stupněm důvěry v její zdokonalování, s ochotou napomáhat tomuto procesu, se zájmem o společenské dění i se zájmem o pokrok vědy.

Při besedách s vybranými občany se první okruh dotazů a první zájem upřel na to, „jak jste přišli právě na mě, proč jsem byl vybrán právě já“. Zde následoval často velmi podrobný výklad o metodě a technikách náhodného výběru. Mnozí občané nelitovali času, aby se do detailu seznámili s celým rozpisem, který měl tazatel k dispozici a dal jim k nahlédnutí. Další série otázek se týkala zajištění anonymity. Zde bylo zřejmé, že ji občané pokládají za velmi významný moment (je jasné, že i dotazy k výběru jejich osoby měly stejný podtext). Dále se pečlivě zajímali o to, jde-li nám při výzkumu skutečně o zjišťování holé pravdy a nemá-li výzkum ještě další „zamlčené“ cíle.

Když byli uspokojeni vysvětlením pracovníka výzkumu, opustili obvykle pole otázek kolem své osobní účasti a začali se s nečekaným zájmem vyptávat na obecnější problémy sociologického výzkumu. Často kladli velmi závažné a pronikavé otázky, například, jaký je stupeň spolehlivosti výzkumu, jak je možné, že z odpovědí několika lidí můžeme usuzovat, že jiní lidé myslí a jednají obdobně, jaký je stav sociologického výzkumu v jiných zemích, jsou-li srovnatelné výsledky výzkumu různých zemí, jak jsou pracovníci výzkumu přijímáni u ostatních občanů, máme-li dojem, že lidé odpovídají pravdivě, jak se zpracovávají dotazníky, jsou-li výzkumy prováděny také k jiným problémům, bude-li se v tomto typu výzkumu u nás pokračovat a proč se to nedělalo dříve, odrazí-li se výsledky takových výzkumů v praxi a v serióznosti tisku atd. V poznámkách občanů se projevovalo i spontánní pochopení souvislosti zaváděných výzkumů s prohlubováním socialistické demokracie.

U některých občanů se však projevila jistá netrpělivost a snaha vyvodit bezprostřední praktické účinky pro vlastní život z probíhajících akce. „A teď mi řekněte, jak mi to pomůže? Co se změní? Jaký prospěch z toho budu mít? Napravíte něco,

když tam napíšu, jak to u nás ještě pořád chodí a jak by to nemělo být?" atd. V takových případech se musel tazatel vyvarovat toho, aby budil v lidech neoprávněné iluze. Vysvětloval jim, že tak jako výzkum nemůže nikomu osobně uškodit, nemůže ani individuálně a bezprostředně nikomu jako osobě prospět. Jednak, že nebudeme vědět kdo a odkud si postěžoval, že není v moci vědecké instituce zasahovat do životních osudů lidí. Že nemůžeme ani zavést autobus, ani přidat penzi, ani nařídit muži, aby nepil a netloukl děti. Ale že pravdivé poznání životních podmínek, bolesti a názorů lidí je prvním předpokladem účinného ovlivňování a řízení. Nepomůže-li naše akce bezprostředně občanům, který se jí účastní, pomůže celé společnosti a to zpětně ovlivní i jeho život. Takové vysvětlení bylo přijímáno s pochoopením.

Když byly vyčerpány všechny otázky a zodpověděny všechny pochybnosti (vyslovené, i ty, co tazatel cítil „mezi řádky“), došlo k vyplňování dotazníku. S jeho obsahem se občané seznámili již během rozmluvy, protože se pochopitelně zajímalo, co vlastně od nich chceme vědět. Na základě zkušeností, že i při nejlepším předsevzetí vyplnit dotazník je možno tuto práci odkládat tak dlouho, až se na ni zapomene, nebo až se člověku omrzí na to myslet, požádal tazatel, aby občan vyplnil dotazník ihned, i když jej může hodit na poštu, kdy sám chce. Jako důvod své prosby uváděl, že bude-li přitomen, má možnost pomoci vysvětlením, kdyby občan u některé otázky přesně nepochopil její smysl.

Tazatel šetřenému ukázal, jak se mají odpovědi zaškrtnávat. Ukázku zaškrtnutí však provedl jen u takové otázky, která měla charakter ryze objektivního faktu (muž, žena, město, venkov atd.). Nikdy neukazoval vyplňování u otázek, týkajících se života nebo názoru občana. Jakmile občan začal vyplňovat dotazník sám, tazatel odešel buď do jiné místnosti, nebo se dostatečně vzdálil a něčím se zabýval, aby nezneklidňoval vyplňujícího. Měl-li šetřený dotaz, co se rozumí takovou nebo jinou otázkou, odpovídal tazatel na dálku a v žádném případě nenahlížel do rozepsaného dotazníku. Po dokončení šetření občan zalepil dotazník do obálky s předtištěnou adresou pražského ústavu. Tazatel ho opustil po zakončení práce a znovu ho po-

žádal, aby dopis nezapomněl vhodit na poštu.

Takový průběh měla většina besed. Pokud to však okolnosti nedovolovaly, nebo občan odmítal z nějakých důvodů dotazník vyplnit na místě, mohl tazatel zanechat formulář u šetřeného, na základě slibu, že jej vyplní později. To však byly netypické případy. Snažili jsme se snížit na minimum riziko, že by šetřený neposlal dotazník z pouhé pohodlnosti. Když jej již jednou vypsál a investoval do této práce čas, byla větší pravděpodobnost, že jej také vhodí do schránky.

Návratnost dotazníků. Jak je z uvedeného zřejmé, dostaly se během tohoto postupu do rozporu dva zájmy, které jsme sledovali: dostat pravdivé odpovědi a dostat zpět všechny dotazníky. Dali jsme přednost spolehlivosti odpovědi před stoprocentně zajištěnou návratností, která by mohla být zabezpečena jediné tak, že tazatel dotazník od šetřeného hned vyzvedne. V tom případě však by občan neměl jistotu, zda tazatel dotazník nerozlepi a neoznačí jménem.

Volený postup měl ještě jednu další nevýhodu, které jsme si byli vědomi, ale již jsme nemohli zabránit bez narušení anonymity. Nedalo se prověřit, zda občan vyplnil všechny rubriky, nebo některé nevynechal a jestli všem otázkám správně porozuměl. Na základě předchozích sond byly otázky stylizované tak, že nepochopitelné bylo výjimkou. Ale nevyplněné rubriky se vyskytovaly a byly obtížným problémem při pozdějším zpracování.

V instrukcích pro tazatele bylo počítáno také s případy, že do výzkumu budou na základě náhodného výběru zařadění přestárli občané a lidé, kteří se „nevyznají v papírech“ a nejsou s to sami dotazníky vyplnit. V takovém případě tazatel informoval občana o výzkumu podobně, jako při jiných rozmluvách, ale netrval na tom, aby šetřený sám vyplnil dotazník. Dotazník zde fungoval jako popisný arch. Potřebné informace tazatel získal formou volného rozhovoru.

Při této formě práce pochopitelně nemohlo být šetření anonymní; avšak u osob, jichž se týkalo, to nehrálo téměř žádnou roli. Po skončeném rozhovoru tazatel vyplnil dotazník a označil jej písmenem „Z“ (záznam), svým vlastním podpisem a číslem své legitimace. Ručil tím za správnost

údajů i důvěrnost sděleného. Podíl dotazníků se záznamem v celkovém počtu je zanedbatelně malý.

V přípravné fázi výzkumu jsme se domnívali, že tento způsob práce bude na vesnicích převažovat, a že by dokonce nebylo ani vhodné, přicházet na venkově s požadavkem vyplňování formulářů. Přípravné pokusy ale naopak ukázaly, že zemědělské obyvatelstvo je stejně zvyklé manipulaci s dotazníky jako městské, že jim to nečiní ani potíže, ani to nevyvolává žádný rozruch. Na základě tohoto zjištění jsme postupovali na venkově naprosto stejným způsobem jako ve městě a v průběhu rozhovorů a v reakcích lidí jsme nezaznamenávali žádné podstatné rozdíly. Dotazníky se vracely poštou až do konce září, ojedinělé opožděné exempláře ještě i v říjnu a listopadu. Po jejich doručení bylo ihned přikročeno k šifrování. Na došlých dotaznících jsme zaznamenávali i místo odeslání podle poštovního razítka. Toto opatření nemohlo narušit anonymitu, bylo však zajímavé z jiného hlediska. Mnozí občané nelitovali námahy vřazovat dopisy přímo do vlakové pošty a poměrně značný počet odpovědí přicházel z míst, v nichž výzkum nebyl vůbec konán. Docházely od zaměstnanců závodů, kteří je posílali ze svého bydliště (které se nekrylo s místem zaměstnání). U řady zásilek však bylo zřejmé, že toto opatření mělo zamezit možno identifikace odesílatele. Potvrdili jsme si na tom opět oprávněnost významu, který jsme přikládali zásadě anonymity ve výzkumu.

Spolehlivost výsledků

Věrohodnost. Věrohodnost výzkumu závisí na řadě podmínek: za prvé na správném výpočtu vzorku a dodržení všech zásad náhodného výběru. Kontrola je v tom, že ve výsledných údajích se objeví rozložení obyvatelstva do skupin, které nebyly předepsány v ukazatelích výběru, ve stejných proporcích, jak je tomu ve skutečném rozvrstvení obyvatelstva. Výsledek statistického zpracování vrácených dotazníků ukázal, že vzorek je odpovídající s menšími výchyly v mezích přípustné tolerance. Za druhé na procentu navracených dotazníků. S jeho snižováním se snižuje i exaktnost výzkumu až do meze, kdy přestává mít charakter reprezentace a může mít pouze ilustrační hodnotu. Analýza odpo-

vědí se pak svým významem a poznávací hodnotou blíží spíše rozboru dopisů, které docházejí do různých redakcí, rozhlasů, úřadů apod. Převládají názorově vyhraněné typy lidí, ať již uvědomělých ve smyslu obětavé ochoty pomáhat společenským institucím a organizacím, nebo uvědomělých nábožensky s přáním demonstrovat svoji víru a být brán v úvahu jako takový. Zůstává stranou právě velmi široká masa občanů, která ze své iniciativy nevyzvána nikdy neuplatňuje veřejně svůj názor a své stanovisko, ale na kterou — právě pro její početnost — musí brát každý reprezentativní průzkum zřetel.

V prvních předprůzkumech byla návratnost katastrofální, 23—27%. Soustavným propracováváním techniky práce se nám podařilo dosáhnout 70% návratnosti u vlastního výzkumu dospělých a téměř plné u výzkumu mládeže.

Za třetí. Základní otázkou, na níž závisí skutečný úspěch nebo ztroskotání výzkumu je získání pravdivých odpovědí od šetřených osob. Sebepraciznější dodržování všech statistických metod, nejdokonaleji vypočítaný a vybraný vzorek, nejsložitější operace, prováděné s výslednými čísly jsou bezcenné, když základní fakt, s nímž pracujeme — výpověď člověka — neodpovídá skutečnosti. Nepoctivost v této základní otázce se dá odhalit velmi těžko, je-li na straně vypovídající osoby, a je téměř nezjistitelná, je-li součástí záměru těch, kteří výzkum provádějí. Tak může být formálně dokonalý výzkum s precizním dodržením všech sociologických a statistických zásad naprosto bezcennou a dokonce škodlivou hrou na vědu, dokazující to, co chtělo být dokázáno. Ale i tenkrát, když organizátoři výzkumu mají nejlepší snahu zjistit pravdu, musí být vynaloženo velké úsilí k tomu, aby u všech osob, které jsou ve výzkumu jakkoliv zúčastněny, byl vyloučen jakýkoliv zájem nebo jakákoliv obava, která by je mohla vést k nesprávné nebo nepřesné výpovědi. *A Vyloučení cizích a náhodných vlivů.* Sociologický výzkum nám má ukázat v daném místě, v dané době stav zkoumaného jevu, soustavu souvislostí a závislostí, v nichž se daný jev nachází ve vztahu k jiným společenským jevům. Chceme-li toho dosáhnout, musíme před prováděním výzkumu a v jeho průběhu zabránit jakýmkoliv akcím, jež by dočasně ovlivňovaly zkoumanou skutečnost a do nejmenší

možné míry omezit i rušivou působnost vlastního výzkumu na prostředí, v němž je prováděn.

To znamená, že zkoumáme-li konkrétně religiozitu, nesmíme dělat v místech, kde bude výzkum prováděn, žádné mimořádné zvláštní akce, které by ji mohly ovlivnit a nedovolit také nic podobného jiným. Nelze narychlo zorganizovat přednášky a besedy o náboženství a ateismu, nebo rozvinout individuální přesvědčování, abychom ještě před výzkumem „nějak zvládli“ situaci. Na druhé straně není ani nutné, ani vhodné, aby byly omezovány nebo dokonce zastavovány na tomto úseku akce, které se běžně dělají. Je jen třeba, aby nevybočily ani rozsahem, ani péčí o zajištění průběhu a účasti z běžné praxe. Stejně musíme zajistit, aby ani církevní kruhy nerozvíjely aktivitu, jež by překročila jejich normální činnost.

Jinak nám výzkum neukáže stav, který nás zajímá, ale následky zvýšeného úsilí zapůsobit na občany tím nebo oním směrem. Jenom klidná hladina zrcadlí bez zkolmenin.

Nejjistější způsob, jak zabránit mimořádným akcím a rozruchu, je „utajení“ průzkumu až do doby, kdy se v terénu provádí. Proto o jeho přípravě byly informovány jen osoby, které jej řídily a prováděly. Snažili jsme se nevyvolávat zbytečnou pozornost ani během šetření, tak, aby kromě dotazovaných osob nebyli do záležitosti zbytečně zatahováni další občané, a aby se výzkum nestal předmětem veřejného zájmu. V opačném případě je nebezpečí, že občané znervózní, začnou přemýšlet o všech možných smyslech akce, začnou uvažovat a radit se s ostatními, jestli odpovídat nebo ne a když, tedy co odpovídat. Jejich výpověď není již potom jejich vlastní výpověď, ale výsledkem veřejného mínění o výzkumu, jaké se v místě vytvořilo, často na základě naprosté neinformovanosti a nejnečekanějších vlivů. Také v konkrétních odpovědích se potom zrcadlí názory nejen tázaného, ale i jeho rádců.

B. Vyloučení vlivu spolupracovníků průzkumu a tazatelů. O způsobu, jakým jsme se snažili dosáhnout této podmínky věrohodnosti, jsme již hovořili při výběru spolupracovníků a způsobu jejich práce.

C. Zásada anonymity šetřených osob jako základní podmínka získání pravdivých údajů. Ve výzkumu se obrácíme na jed-

notlivce a jejich výpovědi jsou základním materiálem, s nímž se dále pracuje. Jednotlivec však není pro nás předmětem zájmu sám o sobě jako konkrétní občan, ale jako reprezentativní představitel skupiny obyvatelstva, k níž patří podle základních znaků svého společenského zařazení. Není tedy třeba znát údaje, které se vztahují jen k jeho osobě. (Jméno, adresa, osobní data atd.)

Je důležité, aby o tom byl informován a přesvědčen každý, k němuž se obrácíme, protože znalost tohoto faktu je často nejpodstatnější pro jeho rozhodnutí, zda přijme nebo nepřijme dotazník. V případě, že má občan dojem, že jde o vyšetřování jeho osoby, vyvolá to u něho nelibost a nedůvěru. Řada otázek v anketě je ryze soukromého charakteru, některé jsou natolik intimní, že se lidé vyhýbají rozhovorům na tato témata i s blízkými přáteli. Takové otázky, položené občanu, jako určité osobě, o níž se zajímáme, by tedy právem pokládal za nevhodné beztaktičně zasahování do jeho soukromí a svědomí, ke kterému není nikdo oprávněn. Uvědomí-li si však, že zde nejde o všetečné slídění kolem jeho osoby, že je nám pouze představitelem obecných tendencí v dané společnosti, nemá námitek, aby nám takové informace poskytl. Anonymita odpovědi je jedním z důkazů, že věc se má skutečně tak.

Sociologický výzkum se u nás po dlouhá léta nekonal a lidé s ním nejsou obeznámeni. Dokud si na jeho existenci a jeho metody nezvyknou (aspoň ve stejné míře, jako na akce statistického úřadu), je třeba postupovat velmi obezřetně, nežádat apriorní důvěru, ale u každého kroku a u každého opatření výzkumu dávat občanům předem řadu zřejmých záruk, že to, co podnikáme, slouží skutečně jen k tomu účelu, o němž je informujeme. Naši zásadou tedy bylo přistupovat k občanům s plnou důvěrou, ale nežádat důvěru z jejich strany.

Anonymita odpovědi je pro občana také zárukou, že údaje soukromého a důvěrného charakteru, které o sobě učiní, se nemohou indiskrétností pracovníků výzkumu dostat do veřejnosti. I tato skutečnost je pro mnoho lidí velmi významná a záruka diskrétnosti daná anonymitou výzkumu člověku zajišťuje, že se nemůže stát objektem všetečného posuzování známých i neznámých lidí.

Náboženské přesvědčení a náboženský život lidí, který je předmětem našeho výzkumu, je právě takovou soukromou záležitostí, o níž mnoho lidí nerado veřejně mluví. Kromě toho zde hrají roli ještě dva významné faktory: problém osobní prestiže a problém obav z možného konfliktu. Obě věci spolu úzce souvisí, i když se nedají ztotožňovat.

V současné společnosti se věřící nachází v reálné konfliktní situaci. Je člen společnosti a státu, které se k náboženství staví kriticky a odmítavě a současně člen společenské skupiny (lhostejno, jestli organizované nebo neorganizované), pro kterou je náboženství jednou z nejvyšších hodnot. Přitom jeho bezprostřední individuální zájem (to jest společenský a materiální úspěch, pracovní možnosti a uznání i klid) je do značné míry závislý na postoji společnosti k němu. Jeho nonkonformismus o otázkách víry může za určitých okolností (ať skutečně nebo v jeho představě) ohrozit některou z těchto věcí. Uvědomuje si toto postavení jako konflikt s autoritativní mocí.

Protivahou vůči autoritě oficiální společnosti může být veřejné mínění. Veřejné mínění se sice staví proti jakémukoliv znevýhodňování nebo „pronásledování“ věřících (což je v plném souladu s ústavou i stranickými usneseními), ale v základní otázce hodnocení náboženství v podstatě sdílí kritický postoj „oficiální“ společnosti. Věřící se tedy ve většině případů dostává do konfliktu i s veřejným míněním, což může narušit jeho klid, vztah úcty a porozumění vůči němu, vyvolávat pocit inferiority.

Věřící je postaven před situací, v níž musí volit. Buď se k náboženství veřejně hlásí, pak je samozřejmě uvede i v dotazníku. Nebo je nestaví na odiv a vnější konformitou nadřazuje svůj bezprostřední individuální zájem zájmu své církevní obce (cítí-li se být jejím členem) nebo svému náboženskému svědomí. Něco volí, něco obětuje.

Neuspokojený zájem (náboženský) však nemizí, zůstává zájmem, i když byl z určitých důvodů odsunut. Objevuje se, jakmile tyto důvody pominou a vystoupí důrazně do popředí právě proto, že byl předtím odsunut. Průkazná anonymita výzkumu zaručuje, že individuální zájem obča-

na nemůže být zasažen, ať je jeho výpověď jakákoliv. Zábrana padá, vystupuje do popředí možnost uplatnit se bez rizika jakožto člen církevního kolektivu nebo prostě věřící občan. Tuto možnost věřící realizuje. Není to jen důsledkem kompenzace nelibého pocitu, že svůj zájem věřícího nespokojuje plně v každodenním životě. Je to i obrana proti situaci, která ho k tomu dovedla: ve směru společenské autority dokazuje, že věřících je mnoho, že nejsou zanedbatelnou menšinou lidu, že je třeba s nimi seriózně počítat a respektovat je. Vůči veřejnému mínění dokazuje, že jeho přesvědčení je uctyhodným, hlásí-li se k němu tak široký počet vyznavačů, že nemůže tedy být tak nesmyslné, je-li podporováno souhlasem množství, že má význam a váhu, která musí být vzata na vědomí. Problém méněcennosti, inferiority, k němuž je zatlačován věřící (nejen v naší společnosti, ale ve společnosti 20. století vůbec) je kompenzován jen vědomím souvazečnosti s masami spoluvěrců. V jejich společenství je pramen síly a sebevědomí věřících.

Z psychologického hlediska je naprosto stejná i pozice ateistů, žijících ve vyhraněné náboženském prostředí. I když takový případ je dnes již méně častý, nelze si představovat, že podobná situace již neexistuje. I člověk pevně svázaný s religiózním okolím často váhá, má-li vyjádřit své pochybnosti o ceně náboženství, není-li mu dána úplná jistota, že se o jeho kolísání nebo „odpadnutí“ nedoví bývalí souvěrci, na jejichž dobrém mínění se cítí být závislý.

Proto anonymita uvolňuje rozpaky, usnadňuje rozhodnutí a vede lidi, aby odpověděli podle svého skutečného přesvědčení. Údaje takto získané můžeme považovat za spolehlivé. Občané odpovídají pravdivě, protože to odpovídá jejich osobnímu zájmu, nesprávná odpověď by je vyřadila z možnosti uplatnit svůj názor, své přesvědčení. Vedla by k tomu, že se s nimi nepočítá a nemůže počítat, že naopak zvyšuje váhu té skupiny občanů, s jejichž názorem nesouhlasí, jejichž přesvědčení je mu cizí.

Že anonymita pro spolehlivost výzkumu a obsah odpovědi je základní podmínkou, že to není vymyšlený problém, ukazuje praktická reakce téměř všech dotazovaných osob.

Meze poznávací hodnoty odpovědí získaných metodou dotazníků

Co lze poznat a vyvodit z odpovědí, získaných dotazníkovou metodou a ze souvislostí mezi nimi, se pokusíme uvést při rozboru výsledků. Je však třeba uvědomit si, kde jsou meze významu ankety: co může a co nemůže dotazník říci.

V prvé řadě jsou to meze vlastní výzkumu tohoto druhu všeobecně. Rozsah dotazníku nelze libovolně rozšiřovat a již z toho vyplývají některá omezení:

a) je třeba vybírat pouze určité údaje, které pokládáme v dané souvislosti za nejdůležitější, ale které jsou vždy jen dílčí a zlomkovité (sem patří například problematika osobního vývoje člověka, faktory, které působily na jeho život a smýšlení a formovaly je, problematika světového názoru, pokud není založena na náboženství apod.).

b) Někdy nemůžeme položit ani otázku ze sféry, kterou za důležitou pokládáme, aby neovlivnila přímo nebo nepřímo následující výpovědi. (Z důvodů výše uvedených jsme nekladli otázku politické příslušnosti a orientace, i když by byla pro účely výzkumu vysoce zajímavá).

c) Jedna otázka zachycuje příliš široký úsek skutečnosti, v níž daný člověk žije a tudíž nemůže situaci vystihnout jinak než náznakem, schematicky, nepřesně nediferencovaně (zde konkrétně se to týká všech otázek, věnovaných stylu života a zájmům. Každá z nich by vyžadovala rozčlenění a upřesnění nejméně takové, jako je členění v problematice religiozity. To by však znamenalo řadu dalších výzkumů k jednotlivým nadhozeným problémům. V těch souvislostech a v tom rozsahu, jak jsou uvedeny v našem dotazníku, nemohou zachycovat skutečnost jako takovou, slouží pouze jako určitý náznak životní situace člověka, jehož religiozitu zkoumáme. Tak například nám zhodnocení odpovědi na otázku „máte zdravotní potíže“ nemůže dát přirozeně obraz o zdravotním stavu obyvatelstva, nebo otázka „jste spokojen se svým rodinným životem“ nemůže sama o sobě říci nic o současných problémech rodiny a manželství.)

d) Odpověď, ať sebeupřímnější, je pouze výpovědí člověka o sobě a ničím více. Nemůže obsahovat víc, než co autor sám o sobě nebo o dané věci ví. Skutečnost není zachycena přímo, ale přes sítku vědomí toho, komu otázky klademe. Tak je cena odpovědi různá: 1. jednou uvádí přesně objektivní fakt (například věk, pohlaví); 2. jindy pouze odhad nebo dojem (například množství volného času); 3. jindy spíše hodnocení skutečnosti než skutečnost samu (bytové poměry, situace v rodině). To však neznamená, že údaj je bezcenný nebo jeho hodnota nízká. V určitých souvislostech a mezích může být pro nás dokonce významnější než objektivní fakt. Zajímá-li nás ve vztahu k religiozitě např. otázka, do jaké míry se občan cítí spokojený, nebo připravuje-li ho něco o pocit klidu, vyrovnanosti, pohody — pak je jeho *subjektivní* hodnocení soužití v rodině nebo bytových poměrů důležitější, než víme-li, že má být té a té kategorie a že žena, které věří, se neteší téže pověsti u sousedů.

S každou odpovědí je tedy třeba zacházet ne jako s údajem rovným svou cenou a spolehlivostí všem ostatním údajům v daném dotazníku, ale jako s *výpovědí*, jejíž poznávací hodnota je závislá nejen na serióznosti a otevřenosti dotazovaného občana, ale i na vlastním obsahu otázky. Jsou odpovědi, které mají jen podpůrný význam, ale jsou výpovědi, které jsou základním, výhradním a ničím nenahraditelným pramenem poznání zkoumaného jevu. Můžeme-li například zjistit, klesá-li či stoupá počet osob navštěvujících bohoslužby jinou cestou než anketou (pozorováním a součtem osob ve všech kostelích a modlitebnách), jiná pro religiozitu stejně podstatná nebo i podstatnější fakta z oblasti náboženského vědomí nemůžeme získat jiným způsobem, než že se zeptáme lidí přímo na jejich názor. Ale opět: je-li pro výzkum vědomí člověka metoda ankety jakkoliv významná, má své nepřekročitelné meze i ve své nejvlastnější oblasti: člověk může říci nanejvýš, co si myslí, že myslí, a s přesností, kterou je s to na své intelektuální úrovni vyjádřit. Dále může jít již jen hloubkové šetření sociálně *psychologického* charakteru.

Pojem lidu nebyl v české buržoazní sociologii ani ve filosofii podrobněji zkoumán. Snad největší pozornost věnoval zkoumání lidu u nás *Inocenc Arnošt Bláha*, významný představitel české buržoazní empirické sociologie.¹ Na svých studiích v Praze se poprvé seznámil s Masarykem² a brzy se stal jeho horlivým stoupencem a žákem. K Masarykovi, jehož přednášky z filosofie na něj velmi zapůsobily, se později přihlásil v řadě svých článků a publikací. Po celý život se řídil heslem „Masaryk je náš program“, jímž nadepsal jednu ze svých studií o Masarykovi. Pro Bláhu byla vzorem Masarykova „krásná filosofie činu“, jak nazval Masarykovo filosofické učení. Bláha vysoce oceňuje na Masarykově učení především jeho syntetickou snahu, jeho úsilí o jednotu „intelektu, citu, vůle“. Je to syntéza Platona i Aristotela, Pascala i Huma, v duchu Masarykově. Nazývá jeho filosofii synergismem noetickým, úsilím o jednotu racionálního a senzuálního, subjektivismu a objektivismu, především však jde podle Bláhy o synergismus psychologický. Právě nejdůležitější otázky sociologické řeší Bláha v souhlase s Masarykem. Jestliže ve filosofii sám sebe nazývá „kritickým realistou“ a spolu s Masarykem vychází z principu, že filosofie musí mít vědecký základ, že problém vědy, vědeckého principu noetického je základním problémem filosofie, pak v sociologii zdůrazňuje konkrétní zkoumání faktů, pozitivismus. Podobně jako Masaryk vyšel ve svých sociologických názorech z pozitivis-

mu Comtova (i když se pokoušel překonat některé jednostrannosti Comtovy a sám pozitivismus odmítal), vyšel Bláha z pozitivistické školy Durkheimovy. Určitý vliv měla na Bláhu i sociologie americká (Ross, Ward, Ellwood). Největší vliv však měli Masaryk a Durkheim, takže jeho „kritický realismus“ je nazýván syntézou myšlení masarykovského a durkheimovského. Ve vztahu k pozitivismu je však Bláha mnohem více žákem Durkheimovým než Masarykovým. Důraz na vědeckost, odmítání metafyzické spekulace, pokus o filosofii jako syntézu vědeckého poznání, rozlišování pozitivismu jako nauky a pozitivismu jako metody, v tom se již liší od Masaryka. Naproti tomu v názorech etických je plně pod jeho vlivem. A také v názorech na marxismus, na socialismus plně přebírá Masarykovy myšlenky, zvláště z jeho práce *Otázka sociální*. Trapl ve své stati Bláha a Masaryk³ uvádí: „Zvláště silný byl vliv Masarykovy *Otázky sociální* na Bláhovo pojetí socialismu a vztah k marxismu. Jako Havlíček a Masaryk věří i Bláha především v revoluci hlav a srdcí, v pohnutí pronikání duchovních zřetelů do starých institucí.“

Největší význam I. A. Bláhy nespočívá však v názorech filosofických, ale především v jeho monografických sociologických studiích a v celé jeho sociologické práci. *Právem je nazýván v české buržoazní sociologii průkopníkem konkrétního sociologického bádání, oproštěného od spekulací*. Bláha neustále zdůrazňoval význam vědec-

¹ Inocenc Arnošt Bláha pochází z Českomoravské vysočiny (narodil se v Krasoňově u Humpolce v r. 1879 v rodině řídícího učitele). Po maturitě na střední škole v Pelhřimově rozhodl se mladý Bláha pro kněžskou dráhu. Vstoupil do teologického semináře v Hradci Králové. Když po dvou letech pro své kritické názory musel opustit seminář, stal se posluchačem vídeňské university, později studoval dva roky v Praze a jeden rok na Sorbonně v Paříži. Po ukončení filosofického studia působí nejprve jako středoškolský

profesor v Praze, později, po habilitaci, stal se v r. 1922 mimořádným docentem a v r. 1924 řádným profesorem sociologie na tehdejší Masarykově universitě v Brně.

² Je zajímavé, že pozdější Masarykův horlivý ctitel a žák měl k Masarykovi na počátku své publicistické činnosti odmítavý a krajně kritický postoj. Napsal do klerikální revue „Nový život“ článek, ve kterém útočil na Masaryka a jeho stoupence.

³ Viz sborník *Pocta I. Arn. Bláhovi k šedesátým narozeninám*, Brno 1939, str. 23.

ké teorie o společnosti. Vědecké hledisko podle něho je jen jedno: „Abychom se dopracovali správných a přesných poznatků o skutečnu, jest také zapotřebí, abychom podnikli určitou očistnou akci svého ducha, tj. abychom ducha zbavili všech zábran — pokud je to v lidských možnostech — jež by bránily vidět skutečno tak, jak jest, abychom se uvarovali všech subjektivních výkladů, tj. nevkládali ze sebe do skutečna nic, co v něm není a ovšem i, poněvadž hlavní metoda, jejíž pomocí dospíváme k vědecké pravdě, jest metoda pozorování, tedy abychom pozornost dovedli upřít na podstatné znaky skutečna a nic z těchto podstatných znaků neopominuli a nespokojili se snad jen se znaky vedlejšími, podružnými.“⁴ Toto hledisko se Bláha skutečně snažil ve své činnosti uplatňovat, je však třeba předem poukázat na to, že se mu to vždy nepodařilo.

Bláha publikoval celou řadu prací, my si všimneme především sborníčku *K psychologii doby*, Praha 1922, Bursík a Kohout, a Sociologické revue věnované problému lidu, roč. XI č. 1–2 1940, i když se Bláha otázkou lidu zabývá i ve svých ostatních pracích, zvláště ve studii *Problémy lidové výchovy* (Praha 1927).

Bláhovy názory na pojem „lid“ se postupně vyvíjely. V článcích z období vzniku první republiky (léta 1919 a další) setkáváme se s vymežováním pojmu lid spíše v podobě negativní. Bláha např. staví inteligenci proti lidu a vytýká jí, že se snaží vstoupit mezi lid. Inteligence je pro něj společenská vrstva, která má svůj zvláštní úkol, má být „svobodným duchem nad vodami veřejných mínění, být frondeurem — v dobrém slova smyslu — vůči každému suverénovi, i když tím suverénem je lid. A tím spíše, je-li jím lid. Necht si nikdo nemyslí, že lid a strany jeho vedou jen ti, kdo jsou ve straně, vedou je také — a často i více — ti, kdo jsou mimo strany a proti stranám. Jak může svobodný, nad celým národem vlající umělecký duch projít úzkým uchem třídní a stavovské jehly? Neběží ani tak o program jako o dnešní praxi. Necht se, prosím, neukazuje na novou lásku doby — lid! Zdá se mi, že úkolem inteligence jest, *neone-*

mocnět horečkou doby, býti sice pro lid, ale nad lidem (podtrženo námi). Nejtít dolů, ale vést nahoru. Neztratit se v části, ale být tím, jež tvoří organizační počátek celku...

...A je-li sociální a národní skutečno krásnější nad všechny básně, dramatictější nad všechna dramata, spletitější nad všechny romány, proč přijímat cizí koncepce, proč se živit cizím chlebem, proč milovat a obdivovat cizí, apriorně konstruované a naší skutečnosti diktované zákony, když možno empiricky vytěžit věčné — jemu — našemu národnímu skutečnu — vlastní zákony vývoje? A tak se inteligence potácí ve zmatku cizí ideologie, netvoříc, neveďouc, nýbrž jsouc sama vedena a formována. Vstoupivši mezi lid, podlehla jeho davové psychologii, přijala třídní idolum za pravdu, jeho vášeň za lásku. V tom je osudný omyl inteligence doby převratové. Inteligence má *vést lid tím, že naň myslí* (podtrženo námi), že zčišťuje jeho sociální citění, tím, že mu vytýčuje ideál mravní praxe. *Ale lid nevede ten, kdo je mezi lidem, nýbrž kdo je před lidem a nad lidem* (podtrženo námi).⁵

Toto napsal Bláha v říjnu r. 1919. Bylo to v době, kdy jeden rok existovala samostatná Československá republika a kdy se rozhodovalo o jejím charakteru, zda to bude republika lidu a pro lid nebo republika proti lidu, republika buržoazní. Bylo to v době, kdy lid v Sovětském Rusku měl za sebou již dva roky vlády, v době, kdy vítězné myšlenky Říjnové revoluce se šířily v celém světě a pochopitelně také u nás. Všude, kde lid trpěl kapitalistickým vykořisťováním, válečným strádáním, kšeftářstvím a spekulací, všude tam živelně povstával, cestu mu ukazoval ruský proletariát, nejbojovnější součást ruského lidu. V roce 1919 právě pod vlivem Říjnové socialistické revoluce se u nás posiluje třídní uvědomění dělnictva, dochází k diferenciaci uvnitř sociální demokracie, formuje se levice, z níž v r. 1921 vzniká KSČ. Lid byl naplněn vírou, že revoluce nezůstane pouze v rámci národním, ale že půjde dál, že dojde k socializaci. Na Slovensku si lid začal vytvářet vlastní lidové orgány a vlastní ozbrojenou lidovou moc, Rudé gar-

⁴ Jak se dívat sociologicky na život, Masařkova sociologická společnost, Brno 1947, str. 7.

⁵ I. A. Bláha, *K psychologii doby*, Praha 1922, str. 24–25.

dy. Bylo to v době, kdy Maďarská republika rad zastavila nápor intervenčních armád a kdy se intervenční jednotky československé buržoazie začaly rozkládat. Tehdy, 16. června 1919, pracující lid ve východní osvobozené části Slovenska vytvořil po vzoru Maďarska v Prešově Slovenskou republiku rad, která se otevřeně přihlásila k zásadám III. internacionály. Revoluční Lidová vláda začala provádět revoluční přeměny, zrušila placení daní, znárodnila továrny a banky, anulovala staré dluhy rolníků atd. Teprve vojenské jednotky vyslané Masarykovou buržoazní vládou zlomily odpor lidu.

Buržoazii šlo o to všemi prostředky udržet „socialismus na uzdě“. Již v listopadu 1918 píše Kramář do zahraničí: potřebujeme tu nezbytně Masaryka, on má neopotřebenou, neopelichanou popularitu v Čechách, on jediný může udržet socialismus na uzdě.

A právě v tomto bouřlivém období se ukázalo, že I. A. Bláha je Masarykovým žákem nejen pokud jde o otázky filosofie a etiky, ale také pokud jde o jeho politické názory. Bláha vychází z toho, že „sociologický omyl marxismu je právě v tom, že klade přílišnou váhu na hmotnou proměnu společenského života. Společnost má svou strukturu hmotnou, ale má též svou strukturu duchovní, má svá zřízení, ale má též své ideje, city a mravy. A štěstí jedince i společnosti jest příjemným pocitem plynoucím z vědomí řádu a harmonie v obou těchto oblastech...“

Bláha se domnívá, že lid není připraven na to, aby přejal vládu do svých rukou, to může udělat jen inteligence, ta může zajistit existenci nové společnosti. Podle Bláhy „... lid, jenž plán nového uspořádání společnosti má učinit společenským řádem, instituce zživotnit a uvést v pohyb, nemá k tomu ani fondu ideového, ani citového, ani mravního.“⁶

Z toho, co jsme doposud uvedli, je jasné, že pro Bláhu není inteligence lidem, že je něco více, je živlem organizujícím, kdežto lid, to jsou takové vrstvy společnosti, které jsou pasivní, musí být organizovány. V tomto období nerozlišuje ještě Bláha lid a dav, na lid se dívá s určitým despektem jako na dav.

Je pravda, že v té době se objevovaly

určité demagogické teorie, které lidu nadbíhaly, které lid nekriticky vychvalovaly, které lidu pochlebovaly, a to z jednoho jediného důvodu, aby jej obalamutily. Je také pravda, že se vyskytli i takoví příslušníci inteligence, kteří měnili politické přesvědčení podle politické příslušnosti ministra. Jestliže se v roce 1920 po volbách nejsilnější stranou stala sociální demokracie a sociální demokraté měli nejen ministerského předsedu, ale i řadu ministrů, pak se určitě stávalo, že určitá část inteligence, především úředníci (a ty Bláha do inteligence především počítal) vstupovali do sociálně demokratické strany. To se Bláhovi nelíbilo. Již dříve proti takovým lidem napsal:

„Bylo vidět inteligenci (!) úřednickou zařizovati své politické přesvědčení podle politické příslušnosti ministra dotyčného resortu, bylo vidět profesory a učitele vstupovat do socialistických stran proto, že mají malé platy, že jsou také proletáři — budiž mi dobře rozuměno. Nevytýkám to, že vstupovali do socialistických stran, nýbrž důvod, proč tak učinili — bylo zkrátka viděti, jak inteligence, tato sůl země a světlo světa, která již svým samotným pojmenováním měla vždy státi za ideálními a neotřesitelnými hodnotami společenskými, dala se strhnouti od svých praporů hmotářskou vichřicí doby a domnívaje se mylně, že *vstupuje mezi lid, přestala hrát vůdčí úlohu a stala se davem*.“⁷

Podle Bláhy je inteligence předurčena k tomu, aby lid vedla, ne aby se stala sama lidem, inteligence má tvořit, vést, formovat lid, nesmí se však k němu „snižovat“. — Lidem tedy zde Bláha rozumí (i když to sám ještě v těchto člancích neříká, k tomu dochází později) *především lid vesnický a proletariát*. Inteligenci staví vedle lidu a nad lid, ne však proti lidu. Ve skutečnosti tomu bylo již tehdy jinak. Velká část inteligence byla lidem, jen Bláhův zužující pojem lidu (počítal do něj pouze vrstvy pasivní, které je třeba organizovat) inteligenci z lidu vylučoval. A jestliže docházelo po převratu k tomu, že část inteligence se přidávala k dělnickému hnutí, pak to byl jen důkaz toho, že si alespoň určitá část inteligence již tehdy byla vědoma svého místa a svého poslání. Je při tom absurdní se domnívat, že ta intelligen-

⁶ K *psychologii doby*, str. 29.

⁷ K *psychologii doby*, str. 25.

ce, která šla se sociálně demokratickou levicí a později s Komunistickou stranou Československa, měla z toho nějaké materiální výhody. Skutečnosti mluví právě o opaku. Také ostatní část inteligence, která se přihlásila (oklamána národní demagogií) ke straně národně socialistické, nebo k sociální demokracii, nedělala to jistě, alespoň ve své většině, proto, aby se obohatala.

Bláha při vymezování poslání inteligence vychází z toho faktu, že skutečně tehdy lid ve svém jádru (především rolníci a proletariát) nemohl hrát v nadstavbě rozhodující úlohu, že byl (zvláště lid venkovský) přikován k vysilující, těžké fyzické práci, měl malou možnost vzdělávat se. Jeho postavení ve výrobě bylo postavení raba, který jen úsilovným bojem domáhá se postupně větších práv sociálních. Bláha nevidí tento boj, nechápe rozhodující úlohu dělnické třídy, vidí především její negativní stránky, zdůrazňuje příliš otázky duchovní a mravní. Není proti socialismu, říká — socialismus ano, ne však socialismus představovaný marxismem, socialismus vědecký. Ten je pro něj „sociologickou teorií obdobnou sociologickému organicismu či Robertyovskému objektivismu, pro níž je individuum jen pasivní buňkou, produktem společnosti.“ V těchto názorech je patrný vliv Masarykův, který také v *Otázce sociální* obviňuje marxistickou filosofii z absolutního objektivismu, kde rozhodující úlohu nehraje člověk, ale příroda, hmota, nikoli duch, kde „masa“ je postavena proti individuu, je mu nadřazena, individuum je pohlceno masou.

„Marx je protichůdce Fichtův a tím i Stirnerův a protichůdce všech subjektivistů: Marxova filosofie je absolutní objektivismus. Tomuto objektivismu je prius příroda, nikoli člověk; hmota, nikoli duch, tělo, nikoli vědomí; proto je absolutní objektivismus naturalismem, materialismem, vědomí individuální je mu iluzí.“⁸

Když má Bláha vysvětlit, proč marxismus získal tak velké sympatie a takové množství stoupenců v naší zemi, pokouší se vysvětlovat marxismus jako nové náboženství, které lidem slibuje ráj na zemi, proto za ním lid jde. A protože lid je v pojetí A. Bláhy primitivní, stačí několik

představ o ráji, stačí namluvit dělnictvu, že jde jenom o to, převzít moc a okamžitě bude vše jiné, lepší.

„*Lid je jako malé dítě*, neuvěří, dokud bolest omylu nepocítí na vlastním těle. Pokud je socialismus jen programem, ideálem, snem, iluzí, potud je možno ponechat fantazii lidu volné pole. Jakmile se má však uskutečňovat, pak se ukáže, že ráj na zemi nebude stvořen, ani kdyby se provedla nejdokonalejší socializace.“⁹

Bláha si tu v souhlase s Masarykem posouvá problém, tvrdí něco, co by v marxismu marně hledal. Marxismus není a nechce být novým náboženstvím. Neslibuje socialismus, ale ukazuje reálnou cestu, jak socialismus uskutečnit. Neslibuje také ráj na zemi, ale ukazuje cestu, jak vytvořit takovou společnost, kde by lidové masy mohly žít bez vykořisťování, bez útisku, jako lidé. Marxismus si také nedělá iluze o lidu. Na socialismus však nelze jenom trpně čekat, nelze se domnívat, že vládnoucí třída nejprve lid vyškolí a potom se dobrovolně vzdá svých třídních pozic. Vždyť právě toto byla stará Masarykova teze. Když se nemohl vyhnout odpovědi, zda je pro socialismus nebo proti, odpovídá, socialismus ano, ale musí se pro něj teprve dělnická třída a všechen lid vychovat. Bláha v souhlase s ním říká, socialismus ano, ale mějme trpělivost a ponechme čas vývoji.

Může skutečně buržoazie vychovat lid? Sám Bláha nemůže popřít negativní stránky buržoazie, jednostranné zdůrazňování vlastenectví, za kterým se skrývá snaha rozšířit třídní panství, upevnit moc, dobytou pomocí všech vrstev lidových mas z rukou feudálů. Bláha se snaží být spravedlivým soudcem. Chce být nestranný ve sporu proletariát—buržoazie, chce stát uprostřed, ukazuje jak na chyby lidu, tak na chyby buržoazie. Volá po syntéze, volá po *třídním smíru* a tím de facto hájí panství buržoazie, chce jej nejen zachovat, ale i dále rozšířit. Podle něho:

„... lid usiluje řešit problém sociální bez vlastenectví, buržoazie problém národní bez zřetele sociálního. A chybuje se na obou stranách a chyby bijí do očí. Chyby ty jsou zaviněny poválečnou chorobností duševní a mravní. Buržoazie a vrstvy ma-

⁸ T. G. Masaryk, *Otázka sociální*, str. 252, Praha 1946.

⁹ K *psychologii doby*, str. 37.

jetné nevidí, že stále a stále proti lidu zdůrazňující vlastenectví, prakticky je popírají... lid odmítá patriotismus právě proto, že jej zastává buržoazie...

Daleko větší nebezpečí však hrozí lidu. Neboť buržoazie, jež prošla jistou kulturní duševní, jest snadněji přístupna soudnosti a přesvědčivosti. Lidu však, jenž nemá tradice kritičnosti, hesla stanou se snadno fixními ideami. A jde-li lid k moci, je patrné, jaké nebezpečí hrozí i společnosti, jsou-li tato hesla nesprávná, jednostranná, neživotná.¹⁰

Z uvedeného je patrné, že se Bláha (tak jako Masaryk) přímo bojí toho, že by lid vládl. Řešení, které nabízí, je typické: *všeobecné smíření*, ve kterém podle jeho slov: „Nová společnost je lid i pán, v tom dobrém slova smyslu (lid, jenž se stal pánem a pán, jenž se stal lidem).“¹¹

Pokusíme-li se shrnout názory na lid roztroušené v Bláhových člancích, obsažených v brožuře *K psychologii doby*, můžeme vypočítat tyto znaky, které Bláha lidu připisuje.

1. Za hlavní a rozhodující znak (a toto pojetí se opakuje i v jeho dalších pracích) považuje Bláha tu skutečnost, že lid je *živel organizovaný*. Tedy jeho *pasivitu*, naproti živlům organizujícím, jakým je především inteligence, kterou staví mimo lid, nad lid.

2. Další znak, který vystupuje do popředí a svým způsobem je spojen se znakem prvním, je *malá duševní rozvinutost lidu, jeho neschopnost vědecky myslet, malá morální a estetická vyspělost*. Do popředí vystupuje především naivita lidu. „Lid je jako malé dítě“, „Lid jsou ti, kteří pro přirozené překážky nemohli nebo nechtěli stát se inteligentními, prohlédající spravedlivě a uznale obtížnost společenských poměrů, jsou to ti, kdož naivně a s dětskou důvěrností svěřují se chodu společenských zákonů, dávají se poučovat jen bolestnými zkušenostmi.“ Lid je v tomto pojetí do značné míry ztotožňován s davem, připisují se mu vlastnosti davu, metoda, s níž chce lid řešit problémy, je podle Bláhy metodou typicky davovou. Proto také Bláha doporučuje těm, kteří chtějí vládnout lidu, aby se seznámili podrobně s prací teoretiků, kteří píšou o davu. Bláha

spisy Le Bonovy, Sigheleho a jiných zná. vychází z nich, jenomže vlastnosti davu připisuje lidu. Lze však ztotožňovat lid s davem? V čem se odlišuje lid od davu? Kdy jedná lid skutečně jako dav? To jsou otázky, které si Bláha nepoložil, a které také neřeší. Proto mu splývá dav s lidem a lid s davem. Přece však v jednom podstatném odlišuje Bláha lid od davu. Přes všechny negativní stránky, které lidu připisuje, je si zároveň vědom toho, že budoucnost společnosti není možná bez aktivní účasti lidu. (To ostatně nebylo možné nikdy, i když lid jako tvořivá síla dějin vystupuje do popředí právě tehdy, až když se prosadil také v oblasti nadstavby, především tehdy, když začíná zasahovat do řízení společnosti.) V závěrečném článku v brožuře *K psychologii doby* ukazuje na to, že „feudální privilegovaný společenský řád byl vystřídán řádem buržoazním, ve kterém práva lidu byla podstatně rozšířena. Po válce (jde o první světovou válku) se dostává postupně privilegií všem členům společnosti.“ Váha dějin se podle Bláhy naklonila na stranu vrstev lidových, jež početně silné a organizované vystoupily na dějinnou scénu a žádaly státi se dějinami. A poněvadž lid se stal mocí, stali se lidem i mnozí z dřívější mocenské třídy, kteří právě toužili jen po moci či nedovedli se s ní rozloučit.¹²

Bláha se však domnívá, že příčiny, proč byl lid poražen, proč neuspěl, tkví v něm samém, v jeho nezralosti, v jeho „*pasivním spoléhání se na dílo jakési tajemné a železné vnější zákonitosti*.“ A ta víra, jak píše, byla i důsledkem filosofických předpokladů socialismu, názoru „o železném kroku dějin“ – jež vykoná dílo bez lidu a za lid, spolehnutí na jakýsi mýtický všemocný stát, jenž má vše zařadit. Podle Bláhy lid jako živél pasivní, netvořivý v těchto otázkách k jiné psychologii dospět nemohl.

Byla to skutečná příčina porážky lidu? Je dostatečně známo, že buržoazie v Československu těžila ve svůj prospěch z mezinárodní situace. V polovině dvacátého roku byla nucena Rudá armáda ustupovat z Polska, revoluční vlna v evropských zemích začala opadávat. V září 1920 po dohodě s představiteli pravicových demokra-

¹⁰ Tamtéž, str. 61.

¹¹ Tamtéž, str. 82.

¹² Tamtéž, str. 144 a další.

tů Masaryk připravuje úřednickou vládu, v jejímž čele jsou starí rakouskouherští byrokraté. Buržoazie přechází z obrany do útoku, zvyšuje ceny životních potřeb, potlačuje dělnické organizace, s pomocí policie a četnictva zabírá sociálně demokratické levici její sídlo, Lidový dům, proti vyhlášené generální stávce používá nejbrutálnější prostředky. Proletariát, vedoucí síla lidu, je poražen, současně však poučen. Prosincová porážka odhalila zradu pravičáckých vůdců sociální demokracie, uvědoměným dělníkům pomohla pochopit úlohu Masaryka i podstatu buržoazní demokracie. Největší poučení, které však z tohoto období pro lid tak těžkého vzešlo, bylo pochopení, že bez skutečně revoluční, marxistické strany nemůže lid v boji s buržoazií zvítězit.

Bláha zde do určité míry správně kritizoval určité spoléhání na „chod dějin“. Jeho kritika však nepostihovala skutečný socialismus, ale „socialismus“, jak jej vykládali někteří teoretikové sociální demokracie, kteří sami podléhali teorii živelnosti a nechápali význam revoluční uvědomělosti, nedoceňovali úlohu subjektivního činitele. Krvavé poučení, kterého se lidu dostalo, urychlilo jeho uvědomění. V roce 1921 vzniká KSČ, ta strana, která dovedla lid ke skutečnému vítězství.

Bláha, který sám o sobě píše, že již před válkou stál po boku emancipačních snah lidových, se domníval, že příhodné vnější okolnosti nemohly zakotvit natrvalo proto, že „nebyla připravena mravně duše lidu.“

„Kdyby je byl lid – ale byl by to pak ještě lid? – dovedl správně zhodnotit (vývojové okolnosti) ... kdyby mu nebyly náladou a iluzi, nýbrž pracovním programem, pak by se byl stal (lid) i dějinami.“¹³

Zase tedy stejné úvahy o mravní nepřipravenosti lidu. Kdo měl lid připravit (a to i mravně, i když ne v první řadě)? Buržoazie? Jistě že ne. Tedy sociálně demokratická strana jako strana lidu. Objektivní podmínky byly příznivé (na to poukazuje i Bláha). Rozhodující však bylo to, že chyběla skutečně dělnická, revoluční strana. Sociální demokracie, zvláště její oportunističtí vůdci, byla z velké části pod vlivem Masarykovým. Oni vědomě šířili nacionalistické iluze o úloze státu,

hlásali programově spolupráci s buržoazií (jako Bláha), hlásali „teorie“ o klidném vrůstání kapitalismu do socialismu. Ani levice v sociální demokracii, ze které se později zformovala KSČ, neměla zcela jasně v nejdůležitějších teoretických a praktickopolitických otázkách. V tom byla hlavní příčina, proč lid nezvítězil.

Přes tuto porážku si Bláha uvědomoval, že nelze natrvalo opomíjet lid. Napsal tehdy:

„A jestli dnes lidová hnutí mocensky ustoupila poněkud do pozadí a proti nim hrozivě se rýsují obrysy starých společenských mocností chystajících se často dokonce k obnově bývalého status quo, tedy proti této zarmucující perspektivě stojí jedna nevýratná dějinná jistota, že totiž tato lidová hnutí vytvořila mimo sebe v ostatních vrstvách společenských mocné veřejné mínění a mocné prostředí, jež z otázky lidovládní, vpravujíc je organicky do sledu zákonitosti dějinné, činí aktivní svou tvořivostí integrující součást duchovně společenského řádu. Nebude již dějin bez účasti lidu.“¹⁴

Bláha se domnívá, a to již zase v rámci své idealistické teorie, že lid bude účasten na dějinách proto, že mimolidové prostředí (má to být především inteligence?) učinilo věc lidu věcí svou.

Je to skutečná víra v lid? Ano i ne. Ano v tom smyslu, že lid se stane dějinami ve smyslu hospodářském, právním, kulturním a mravním. Ne v tom smyslu, že toho nedokáže sám, nýbrž pomocí onoho „mimolidového“ prostředí. Toto mimolidové prostředí změní se v lid tím, že „lid pozvedne k sobě a tím učiní věc lidu věcí svou.“

Historie ukázala, že lid nepotřeboval ke svému „pozvednutí“ žádné „mimolidové“ prostředí. Lid sám, především jeho nejprogresivnější složka dělnická třída, vedená revoluční komunistickou stranou, včetně té složky lidu, kterou již tehdy tvořila pokroková inteligence, zvítězil.

* * *

Problém lidu v „Sociologické revui“

Úvodní studie k *Problému lidu* klade si hned na začátku otázku: Kdo je lid?, co rozumíme „lidem“? Bláha správně ukazuje na tu skutečnost, že zamýšlet se nad

¹³ Tamtéž, str. 144.

¹⁴ Viz tamtéž, str. 148.

přesným vymezením pojmu lid není jen problém teoretický, ale že i pro praktické potřeby budoucnosti je třeba dobře znát, kdo je lid.¹⁵ Podává nejprve velmi obecné vymezení, které postupně precizuje. Zastavme se poněkud blíže u jeho rozboru pojmu lid.

„Výraz lid jest — řečeno nejvšeobecněji — pojmenování hromadné pro určitou masu jedinců, jež může být tímto hromadným jevem označena právě proto, že má řadu znaků společných a jež tímto společenstvím znaků odlišuje se od jiné masy jedinců, případně jiných mas jedinců, jiných sociálních kategorií, jež snad nejsou lidem, za lid se nepokládají ani nejsou pokládány.“¹⁶

V dalším výkladu se snaží blíže postihnout toto znakové společenství, které je možno nazvat lidem. Nejdříve si všimá toho, jak mnohoznačný obsah i rozsah má pojem lid v běžném používání.

Aniž by provedl kritickou analýzu tohoto různého — jednou glorifikujícího, jednou povýšeneckého — používání pojmu lid, shrnuje to, co je všem těmto vymezením společné. Dochází k závěru, že lid je tu stavěn jako určitá vrstva národa v určitém protikladu, či spíše korelaci, vzhledem k jiným vrstvám národa, jež nejsou lid, za lid se nepokládají, ani nejsou pokládány. Ukazuje, že tyto korelace mohou být různé: *politické* (panovník — lid, vláda — lid), *hospodářsko sociální* (kapitalista — pracující lid, sem však také řadí např. lidové lázně, lidové divadlo, lidovou kuchyni, které se vyznačují tím, že jsou pro lid za levnější ceny, než podobná zařízení pro vrstvy zámožnější). *Kulturní, především nábožensko církevní* (Kristus — lid, biskupové, farizeové, zákoníci — lid), nebo *vzdělanostní* (zvláště v lidovýchově) i *estetické* (páni či lepší vrstvy, proti vulgus profanum, kdy to vulgus uráží smysl estetický, je špinavé, zanedbané atd.). Konečně vztah *prostého, nezkaženého*, tj. lidového, proti všemu civilizací vytríbenému, umělému až morálně scestnému.

¹⁵ „Domníváme se, že je vhodné, aby nejen z důvodů teoretických (k vůli čistému poznání), nýbrž i pro praktické potřeby budoucnosti objasněno bylo teoreticky, kdo jest lid, co rozumíme lidem. Neboť jsme přesvědčeni, že problém lidu se stane dříve či později i prakticky (hlavně duchovně mocensky) aktuálním, a to v tom smyslu, že nepůjde už jen o lidovost formální, jak tomu

Lid je v tomto pojetí stavěn do protikladu s jinými vrstvami společnosti a hlavním rozlišujícím znakem, kterým se lid odlišuje od ostatních, je nedostatek určitých vlastností, nedostatek určité aktivity především. Bláha definuje lid takto:

„Obecněji řečeno, lid je chápán v těchto vztazích jako *společenská vrstva postrádající určitých vlastností* (podtrženo námi) proti společenským vrstvám těmito vlastnostmi vybaveným; jako *společenské vrstvy spíše pasivní*, vůči společenské vrstvě či vrstvám spíše aktivním: lid je viděn v situaci vedeného proti vůdci, poslouchajícího proti učícímu, jako učeník proti vychovávajícímu, jako zaměstnaný proti zaměstnávajícímu, zkrátka jako *něco organizovaného* proti činiteli organizujícímu.“¹⁷

Ve většině korelací skutečně tento fakt vystupuje do popředí, i když jej nelze absolutizovat. V takových rčeních, které uvádí sám Bláha, jako např. přísloví „hlas lidu, hlas boží“ nebo citovaný výrok Tyršův „co lid nezná, nikdo nezná, co lid nedovede, nikdo nedovede, co lidem se nestalo, nikým se nestalo“ svědčí naopak o něčem zcela jiném. Stejně tak citovaný úryvek z práce A. Bloka (*Rossija i inteligencija*), kde rolník říká o poměru inteligence a lidu: „Vy pánové, straníte se nás, vězte však, že je nás mnoho neukojených v srdci, a že jsme temní toliko tehdy, hledíte-li na nás s výšky, tedy vše, co je níže, jeví se jako stejnorodá masa, avšak trochu upřímnosti a z této masy vystupují jasné obrysy lidských synů.“ Také tento úryvek nesvědčí jednoznačně o učiteli a žákovi, spíše je zde poukázáno na povýšenecký, přehlížející a nediferencovaný pohled „pánů“ na lid.

Dále Bláha uvádí, že se pojmu lid používá ještě v jiném smyslu, a to v takovém, kdy se lidem nerozumí jen část obyvatelstva, ale kdy se tímto termínem označují všichni příslušníci určitého státu nebo národa. Uvádí termín, který se používá v demografii, kdy se hovoří o sčítání lidu a ve

bylo dosud, nýbrž o opravdové uplatnění a využití všech sil, jež v lidu jsou dosud latentní a jež budou plně uvolněny a aktualizovány.“ — Sociologická revue, str. 7, roč. 1940, č. 1–2 (ostatní citace, pokud není uvedeno jinak, jsou z této práce).

¹⁶ Viz tamtéž, str. 4.

¹⁷ Viz tamtéž, str. 9.

skutečnosti jde o sčítání všeho obyvatelstva. Toto pojetí lidu, kdy lid znamená všechno obyvatelstvo, směšuje s termíny „vláda lidu“, „suverenita lidu“. Dříve se tyto termíny nevztahovaly jen ke skutečnému lidu, ale zahrnovaly jak lid, tak i takové vrstvy a skupiny obyvatelstva, které nepatřily k lidu, naopak, takové skupiny, které se sice představovaly jako vláda lidu, ale ve skutečnosti byly vlastně nepřáteli lidu. Dnes pod tímto termínem rozumíme skutečný lid a jeho vládu. O toto pojetí však Bláhaovi nejde, nepodává zatím ani podrobnější vlastní vymezení. Poukazuje správně na tu skutečnost, že v běžné řeči i v krásné literatuře jsou zachyceny *jednotlivé znaky a stránky lidu*, jednak znak správně-politický, jednak znak hospodářsko-politický, jinde zase znak kulturní apod.

Již z toho je patrné, že běží o kategorii velmi složitou — píše Bláha, a velmi diferencovanou. Správnou odpověď na obsah a rozsah této kategorie může dát a má dát věda. S tímto závěrem lze plně souhlasit. Podívejme se alespoň stručně, kde a u koho tuto vědeckou odpověď Bláha hledá. Jsou tu sociologické slovníky (např. Vierkantův *Handwörterbuch der Soziologie*) dále odborné sociologické časopisy (např. *Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie*) i jednotlivé monografie zabývající se otázkami lidu.¹⁸

Bláha vědeckou odpověď na to, co je lid, nenalézá a přiznává, že „vědecké, tj. sociologické zpracování tohoto problému dodnes nemáme“ (tamtéž, str. 11). V další části své práce se proto Bláha snaží vysledovat „teoretickou cestu, po níž se šlo, aby se konečně dospělo k plně vědeckému postihu lidu“. Všimá si nejdříve obrazu lidu, jak jej podává krásná literatura. Proč právě krásná literatura, když Bláhaovi jde

o to, vysledovat teoretickou cestu? Bláha sám dává na tuto otázku odpověď. „I krásná literatura může být pokládána za určité zrcadlo skutečna a člověk vědecký, uvědomí-li si ovšem dobře rozdíly obou metod, může i v krásné literatuře najít určitý pramen svého poznání“ (tamtéž, str. 12). Skutečná literatura odráží život, i když svými specifickými prostředky, a život, to je především činnost lidových mas, jejich práce, jejich radost a bolest, jejich touhy a přání, jejich naděje a zklamání. Jestliže v náboženské literatuře vystupoval lid především jako živel pasivní, později, jak ukazuje Bláha, pouze ve své pitoreskní podobě, objevuje se v XVIII. století romantické zbožnění lidu. Romantikové si lid idealizují, připisují mu nejdokonalejší vlastnosti, vidí v něm utajený zdroj síly. Bláha tu uvádí jako příklad takovéto idealizace lidu literární tvorbu G. Sandové a u nás B. Němcové a K. Světlé. Názory Bláhy, pokud jde o Němcovou a Světlou, jsou poznamenány tehdejšími idealistickým hodnocením jejich tvorby, především stěžejního díla B. Němcové *Babičky*. I když tvorba B. Němcové je provázána určitou romantickou koncepcí světa, světa, kde rozpory se smírují nebo neexistují, nelze jednoznačně tvrdit, že podává romantický obraz lidu. Právě naopak, v jejím hodnocení lidu se projevují již realistické tendence. Její styk s venkovským lidem, studium jeho života, vlastní zkušenosti, to vše se projevuje v celém jejím díle, např. v „Obrazech ze života“, především ovšem v *Babičce*.¹⁹

Síla realismu B. Němcové spočívá v tom, že představila babičku historicky pravdivě, že v ní, prosté ženě, ukázala zdravé síly lidu, aniž by přitom pouze objektivisticky popisovala lid. *Ne tedy romantické zobrazení lidu, jak se domnívá Bláha, ale zobra-*

¹⁸ Jsou to např. Alfredo Niceforo ve spise *Les classes pauvres*, Rudolf Franzl, *Veřejný život* a jiné.

¹⁹ V Dějinách české literatury, sv. II., str. 582, se uvádí: „Němcová byla nucena stále častěji si uvědomovat, že obrozenecká představa venkovského lidu jako nediferencovaného celku neodpovídá skutečnosti. Sociální protiklady mezi sedláky a chalupníky vystupovaly stále ostřeji do popředí a každý pravdivý obraz soustředěný k vesnici jako celku musel k nim přihlížet. Němcová však měla na mysli ty hodnoty venkovského života, které se mohly stát vzorem pro celou národní společnost, tj. pro obyvatelstvo měst, spja-

té zpravidla svým původem s venkovem, pro příslušníky drobné buržoazie i nově vznikajícího proletariátu. Předvedla svou babičku v rodině dcery ženy panského sloužícího, v prostředí odlišujícím se od života na vesnici. Tato situace umožňovala stálou konfrontaci babičky člověka typicky lidového s jinými vrstvami obyvatelstva, ba dokonce i s představiteli nejmocnější třídy, se šlechtou... Metoda konfrontace umožňuje uvědomovat si osobitost babičky, stálost jejího vztahu k životu, který není projevem jen její individuální povahy, ale především projevem kolektivních vlastností lidu“ (podtrženo námi).

zení venkovského lidu jako společenské reality, zobrazení lidu, který je schopen sehrát důležitou úlohu v boji za demokratické ideály z roku 1848.

Bláha pochopitelně nebyl marxistickým filosofem a jestliže uvádí jako příklad romantického idealizování lidu právě tvorbu Němcové, vychází z běžného tehdy pojetí literárních historiků, které bylo u nás rozšířeno ještě po r. 1945. Ale i jako sociolog, který se zamýšlí nad historickým vývojem lidu, mohl citlivěji přistupovat k literárnímu zobrazení života lidu a nepřijímat nekriticky (právě proto, že byl sociolog a dělal si nárok na vědecké postižení lidu) tehdy běžné, v podstatě nevědecké hodnocení.

Druhým extrémem v zobrazování lidu, který Bláha uvádí, je naturalismus. Jestliže romantismus líčí lid v těch nejrůznějších barvách, pak naturalismus postupuje právě opačně, lid je kreslen ve své hrubosti, podlosti, krutosti a u některých představitelů naturalismu až zrůdně. Jako příklad uvádí Bláha literární práce Balzaca a Zoly. Do protikladu staví Vergilia a Balzaca. Tento protiklad je hodně násilný, naprosto nebere v úvahu podstatnou rozdílnost epoch, v níž tito básníci svůj obraz lidu tvořili.

Není to Bláhův vlastní názor, Bláha zde přejímá z práce Emile de St. Aubana *L'idée sociale. au théâtre*, str. 341, který píše o lidu: „Buď byl kreslen příliš růžově, buď příliš černě. Buď lichocen, buď karikatura, ne však věrný portrét. Buď roztomilá chiméra, nebo cynické znetvoření, idyla, nebo špína, Virgil neb Balzac, ekloga neb těžký, hrůzný sen. Sedláci, kteří voní růžemi nebo zapáchají hnojem.... Rozhoduje tendence a výsledek je buď selanka nebo krutá bestiálnost. Země je buď anglickým parkem nebo stokou; ale skoro nikdy není zemí, tj. plodnou hlinou, jež plodí bohaté žně.“

Totéž, co platí o Vergiliovi a Balzacovi, tj. především nehistorický Bláhův přístup k nim, lze říci, že platí i o Zolovi. Zolovo pojetí lidu mělo složité sociální a umělecké podmínky. Zola vytvářel svůj obraz městského a venkovského lidu jako obraz jedné z vrstev francouzské společnosti, kterou analyzoval, a uplatňoval tedy i v tomto směru své celkové názory. To znamená, že psal pravdivě, že usiloval o to nezkrášlovat, nepřikrášlovat, zachycovat prostě lid takovým, jakým v současné

chvíli opravdu je. V předmluvě k jedné ze svých prací, kterou věnoval hlavně lidu (pařížskému), k románu *Zabiják*, Zola píše, že jeho román „je dílo pravdy, první román o lidu, který nelze a voní lidem... mé jediná osoby nejsou špatny, toliko nevědomy a zkaženy ovzduším hrubé práce a bída, ve které žijí.“

V 70. a 80. letech minulého století, kdy Zolovy práce vycházely, byla část francouzské i světové veřejnosti Zolovými knihami pobouřena a charakterizovala je jako nemravné. Nic to však neměnilo na tom, že Zolovy romány byly nesený touhou říci maximální pravdu o přítomnosti a že Zola byl jedním z prvních autorů vůbec, kteří zobrazili literárně život venkovského lidu i skutečné podmínky, v nichž žil tehdy proletariát.

Je zajímavé, že v 90. letech ostře negativní stanovisko k Zolově dílu, jako celku, vyslovil mimo jiné u nás i Masaryk, který tehdy přímo protestoval proti Zolovu demystifikujícímu způsobu zobrazování současnosti. Masaryk tehdy především kritizuje Zolovu zásadu, že ze spisovatelů bude největší ne ten, kdo usiluje o polepsení člověčenstva, ale ten, kdo mu ukazuje, jaké je. Tato Zolova zásada byla totiž v naprostém rozporu s Masarykovým přesvědčením, že současnou skutečnost je třeba *ne změnit, ale vylepšit*.

Literatura se však neomezovala na zobrazování venkovského lidu; tak, jak postupně vstupuje na scénu dějin dělnická třída, objevuje se také v literatuře lidový typ dělnický, městský proletář. Také typ dělnického lidu je v literatuře podle Bláhy představován v zidealizované podobě, ve zbarvení spíše citovém (a i zde uvádí nesrovnatelné příklady, z našich spisovatelů uvádí např. Máchu a hned vedle něho s ním Nerudu, Arbesa, Majerovou). *Závažnější však je, že i v socialistické teorii, podle tvrzení Bláhy, je dělník dělníkem idealizovaný.*

„Marx a Engels se svým historickým materialismem a se svým proletářským humanismem, vycházejícím od Feuerbachova reálného humanismu, znamenají vlastně *zbožnění dělnické třídy*. Novější literatura socialistická, zvláště H. de Man, Dubreuil, Brémond, Hermes, blíží se již k problému poněkud střízlivěji.“²⁰

²⁰ Tamtéž, str. 13.

Podobný názor vyslovil Bláha také ve své práci *Sociologie sedláka a dělníka*: „Marx, Lasalle i Engels byli výborní doboví i společenští psychologové. Dovedli temné kolektivní touze dělnické vrstvy, vystupující na dějinnou scénu a žádající zlidštění, dát filosofické zjasnění a zavrchnutí. Dali jí názor osvětový a dali jí etiku, názor mravní. Velikost jejich pokusu a ovšem i úspěchu záleží v tom, že i ekonomickým materialismem i feuerbachovským humanismem dovedli navázat na to nejživoucnější, co bylo v té vrstvě, na její materiální, třídní zájmy. Dělnictvo je základ společnosti, stejně jako hospodářské poměry, symbol dělnické třídy, jsou základem vši společenské ideologie. Má-li být co uctíváno a zbožněno, je to proletářství. Odtud proletářský humanismus. Vše se tímto názorem proletářství dává a nic se od něho nežádá, zato vše od vrstev ostatních. Neboť, jestliže společenským děním vládnou přísné zákony, jež železným krokem spějí ke katastrofickému okamžiku, kdy dosavadní nespravedlivá rovnováha bude zvrácena a vědecká moc se ocitne v rukou proletářstva, tedy tím je dána absolutní — aspoň tak tomu bylo rozuměno — ode všeho spolupracování na vývoji. Není třeba se přičiňovat, vše přijde samo od sebe. Tím bříme práce pocíťované tak těžce touto vrstvou, bylo s ní snáto. Proto tento názor tak působil ve vrstvách vysílených, že učil spoléhat na objektivní zákony a že zbavoval úsilí, jež žádá soustředění sil obětí.“²¹

Z těchto dvou ukázek (a bylo by samozřejmě možné uvést jich mnohem více) je jasné, jaký měl Bláha názor na marxismus a jak znal marxismus. Aniž by se pokoušel nějak dokázat, ocitovat názory Marxe nebo Engelse o dělnické třídě, přejímá běžné názory kritiků marxismu o tom, že marxisté zbožnili dělnickou třídu. Postupuje tak obvyklou metodou mnoha buržoazních sociologů, kteří se vydávají za objektivní, skutečně vědecké badatele (u nás třeba Masaryk ve své *Otázce sociální*), kteří podávají „přísně vědeckou kritiku“ marxismu. Celá jejich „objektivnost“ spočívá v tom, že si nejprve marxismus přizpůsobí svým představám, nebo že za mar-

xismus vydávají jeho revizionistická nebo dogmatická zkreslení a ty pak citují nebo vyvracejí. Bláha však ani necituje, protože by pochopitelně žádný příhodný citát ze spisů Marxe nebo Engelse uvést nemohl, právě naopak.²²

Je obecně známo, že zakladatelé marxismu si dělnickou třídu nikterak neidealizovali, ani ji nezbožňovali. Byli si vědomi kladů, ale také záporů dělnické třídy a nikterak je nezakrývali. Bláha, jako mnoho jiných, zaměňuje uznání historické úlohy proletariátu, kterou vědecky objasnili Marx a Engels, se zbožněním. Utopický socialismus odpovídal na tuto otázku chybně právě proto, že nechápal dějinnou úlohu proletariátu. (A také ji tehdy nemohl v podstatě pochopit). Dělnickou třídu považoval jen za nejubožejší a nejvíce trpící třídu, jejíž postavení musí být zlepšeno. Představitelé utopického socialismu neviděli však, že změnu tohoto postavení dělnické třídy a tím i změnu celé společnosti nemůže udělat nikdo jiný, než sám proletariát. Spoléhali na takzvané vyšší vrstvy, na vzdělanější, osvětenější společenské skupiny. U proletariátu zdůrazňovali jeho nezdělanost, neschopnost vést společnost.

Podobné názory hlásal i Bláha, pro kterého je dělnická třída nevzdělaná, a to je jeden z důvodů, proč nemůže hrát rozhodující úlohu ve společnosti. Je pochopitelné, že příslušníci dělnické třídy neměli možnost, právě proto, že byli připoutáni k těžké vysilující fyzické práci, osvojit si vzdělání, neměli možnost seznamovat se s vědeckými poznatky a jejich názory, i na své vlastní postavení ve společnosti, byli často v zajetí idealistické, nevědecké teorie. Je známo, že dělnické hnutí ve svých začátcích podléhalo různým iluzím. Zásluha Marxe a Engelse byla právě v tom, že vystoupili proti těmto iluzím, místo utopického socialismu vypracovali vědecký světový názor, objevili světodějnou úlohu dělnické třídy. Již ve *Svaté rodině* vyslovili Marx a Engels závažnou tezi o rozhodující úloze lidových mas v dějinách. Na přímou výtku „kritických kritiků“, bratři Bauerů a jejich stoupenců, sdružených kolem listu *Allgemeine Literatur-Zeitung* (kteří se domnívali, že jen vyvolené osob-

²¹ I. A. Bláha, *Sociologie sedláka a dělníka*, Praha 1937, str. 59.

²² Je s podivem, že touto „metodou“ pracují i dnešní kritikové marxismu a tak vyvracejí — po kolikáté už? — „marxismus“.

nosti jsou tvůrci dějin a proletariát že je jen pasivním materiálem), že Marx a Engels považují proletariát za bohy, zakladatele světového názoru, odpověděli: „... jestliže socialističtí spisovatelé připisují proletariátu tuto světodějnou úlohu, není to vůbec proto, jak nám namlouvá kritická kritika, že považují proletáře za bohy. Spíše naopak. Protože ve vyvinutém proletariátu je prakticky dovršena abstrakce od veškeré lidskosti, i od zdání lidskosti, protože v životních podmínkách jsou shrnuty všechny životní podmínky dnešní společnosti, v nejnelidštějším vyvrcholení, protože v něm člověk ztratil sám sebe, ale zároveň si nejen teoreticky uvědomil tuto ztrátu, nýbrž je také naprosto neodbytnou nouzí — praktickým výrazem *nutnosti*, kterou již nelze odvrátit ani zastřít, přímo donucen *bouřit se* proti této nelidskosti, proto proletariát může a musí sám sebe osvobodit, aniž zruší sám své vlastní životní podmínky. A nemůže zrušit své vlastní životní podmínky, aniž zruší všechny nelidské životní podmínky dnešní společnosti, jejichž souhrnem je jeho situace. Nadarmo neprochází tvrdou, ale zocelující školou *práce*. Nejde o to, co si zatím ten či onen proletář nebo dokonce celý proletariát *představuje* jako cíl. Jde o to, *co proletariát je* a co ve shodě s tímto *bytím* bude historicky nucen dělat. Jeho cíl, a jeho dějinný čin je jasně a neodvolatelně předznamenán v jeho vlastní životní situaci i v celé organizaci dnešní buržoazní společnosti. Není třeba šířit se zde o tom, že veliká část francouzského a anglického proletariátu si už svou dějinnou úlohu *uvědomuje* a neustále pracuje na tom, aby toto vědomí nabylo úplné jasnosti.“²³

Takových průkazných míst, ze kterých je jasné, že výtky, které uděluje marxismu I. A. Bláha, nejsou nikterak nové a že byly dávno vyvráceny, bychom mohli přinést více. Z uvedeného je také patrné, jak neopodstatněné je tvrzení, že od proletářů se nic nežadá, zato že ostatní vrstvy musí dát vše.

Stejně marně by Bláha hledal v Marxových a Engelsových spisech a vůbec v celé marxistické literatuře tvrzení, že

společenské zákony vyřeší vše samy, „že není třeba se přičiňovat, vše přijde samo od sebe“. Toto zaměňování vulgárního materialismu za materialismus historický není nějakou novinkou. A i ještě dnes se s ním setkáváme. Někteří buržoazní sociologové a historiografové se marně snaží dokázat, že marxismus odporuje sám sobě. Buď působí společenské zákony a pak se vývoj společnosti děje sám o sobě, není třeba organizovat žádná politická hnutí, není třeba rozvíjet aktivitu lidu k tomu, aby byl nastolen nový společenský řád. Přijde sám o sobě s železnou nutností. Nebo takové společenské zákony neexistují a pak je třeba budovat politickou stranu.

Tito autoři (např. W. Theimer) zaměňují marxistické pojetí determinismu za mechanické pojetí, nebo naopak popírají determinismus, popírají objektivní společenskou zákonitost (např. R. K. Popper). Anglický sociolog K. Ferner ve své knize *Materiálistická koncepte dějin* píše o tom, že kdyby socialismus byl skutečně nevyhnutelný a byl příštím stadiem ve vývoji společnosti, nebylo by zapotřebí socialistické teorie a ještě méně socialistické strany. „Nikdo nezakládá stranu, aby uskutečnil jaro a léto.“²⁴

I tuto kritiku Marx předvídal a ukázal na to, že společenské zákony mohou působit jen prostřednictvím lidí, prostřednictvím jejich činnosti, odmítl „zbožnění“ jakýchkoliv sociologických abstrakcí.

„Dějiny nedělají *nic*, nemají *žádné* nemírné bohatství, neprobojovávají žádné boje. To všechno dělá, má a probojovává člověk, skutečný živý člověk; není to tak, že by dějiny používaly člověka jako prostředku k dosažení *svých* cílů — jako by byly nějakou zvláštní osobou, ne, dějiny nejsou *ničím* jiným, než činností člověka, který sleduje své cíle.“²⁵

V další části stati *Problém lidu* Bláha zkoumá, z jakých stránek se buržoazní věda zmocňuje problematiky lidu. Jednotlivé vědní disciplíny všimají si pouze jednotlivých stránek lidu, přesto však např. lingvistika, etnografie, literatura a jiné vědní obory shromažďují tak materiál pro sociologické řešení lidu. Bláha poukazuje na největší nedostatky, které se vyskytují.

²³ Marx - Engels, spisy 2, str. 51.

²⁴ Proti podobným názorům Stämmlera vy-

stupoval Plechanov, viz *Vybrané fil. spisy*, sv. II., 1960, str. 282 a další.

²⁵ Viz Marx - Engels, *Spisy* 2, str. 111.

Jsou to: zaměňování jedné části lidu – lidu venkovského – za všechen lid, metoda zkoumání je většinou pouhý popis, pěstuje se jakýsi „přírodopis lidu“. Pokouší se nastínit, jak a v čem by měla sociologie pomoci jednotlivým speciálním vědám a naopak. Na konkrétních případech ukazuje, jak velmi plodné by bylo využít pojmu „sociální situace“ pro etnografické zkoumání. Kroj, lidová řeč, lidová píseň atd., to všechno by bylo zkoumáno také sociologicky a přineslo by to užitek oběma vědním disciplínám, upřesnil by se pojem lid. Zastavme se stručně u tohoto vztahu.

Domníváme se, že je správné vidět vzájemnou možnost spolupráce konkrétních společenských věd s obecnou společenskou vědou jako je buržoazní sociologie. Ovšem, není-li jasné, co je to lid, není-li tedy vyjasněn obecný pojem, se kterým se potom pracuje, nemůže být ani jasné, co je a není např. lidová píseň, lidová tvořivost atd.

To se plně projevilo např. u nás v diskusi, co je a co není lidová píseň. Bláha se o tom zmiňuje, podrobnější výklad těchto otázek podává B. Václavek jednak ve statí uveřejněné v Sociologické revui věnované *Problému lidu* (1940, č. 1–2), jednak ve svém habilitačním spisu *Pisemnictví a lidová tradice*.

V souvislosti s tímto vztahem zkoumá Bláha *vztah lidu ke společnosti*. Společnost je jevem širším, lid je součástí (i když podstatnou a rozhodující součástí) společnosti. Funkce lidu jsou dány určitou sociální situací (jde tedy o konkrétně historický přístup), nelze je bez vztahu k sociální situaci pochopit. Co je pro Bláhu sociální situace? V nejširším slova smyslu je pro něj sociální situace konstelací všech podmínek a okolností, v nichž určitá společnost v určitém období svého vývoje žije. „Sociologie nezkoumá člověka jako individuum, nýbrž jako sociální druh, zaujímají ji především jevy lidské „sdruženosti“, lidského „zespolečenštění“ a současně i podmínky a výtvořiny tohoto „zespolečenštění“. Při takovém zkoumání pojem sociální situace má velký význam. Když se octne pohromadě více či mnoho lidských jedinců a k tomu „pohromadě bytí“ s bytostmi sobě podobnými, je jedinec nutkán

základním lidským pudem, pudem družnosti (Aristoteles říká, že člověk je zoon politikon), vznikne celá řada společenských potřeb – říkáme jinak *sociálních situací* – (podtrženo námi), jež nutkají tyto jedince, aby z toho mnohého vytvořili jedno, aby z toho chaosu, z toho „vedle sebe bytí“ mnohých lidských jedinců vytvořili řád...“²⁶

„Projevy hmotné a duchovní kultury lidu nejsou něčím osamoceným, jsou jen článkem dění, jež na jedné straně je determinováno mentalitou lidu, psychickou strukturou lidu, na druhé straně probíhá pod normami sociální struktury, sociální situace.“²⁷

Z této úvahy je zřejmé, že Bláhovi, postupoval-li tímto způsobem – a o to se snažil – není lid něčím stálým, neměnným, ale ani také něčím pasívním, nýbrž že je živým organismem, že se nutně vyvíjí spolu s celou společností, a v tomto vývoji je činitelem aktivním, rozhodujícím. On to je, který svou činností, především výrobní činností, pohání vývoj lidské společnosti (a tím i sama sebe) neustále kupředu. Bláha však tak důsledně nepostupuje; jeho závěry (byť i zde do určité míry koriguje svá dřívější pozorování a tvrzení jsou takové: mentalita lidu je formována společenským prostředím, je jím rozvíjena, a naopak.

„I lid je jistě živel tvořivý – to je ostatně otázka, jež stálým pozorováním a šetřením znovu a znovu musí být ověřována – vždyť, když říkáme organicko-psychické ustrojení lidu, říkáme zároveň, že tu běží o život a život je vždy činitel tvořivý. Běží jen o stupeň, či o míru této tvořivosti a ovšem běží i o to, zjistit, zda v lidu nezůstává mnoho tvořivých sil jen ve stavu latentním, jen ve stavu potenciality, právě proto, že lid je snad především z toho důvodu lidem, že se mu nedostalo dosti příznivých podmínek sociálních (zvláště hospodářských, hygienických, osvětových a vůbec kulturních), aby tato potencialita mohla se stát plně aktuální, aby se mohla plně projevit a že v důsledcích toho zůstal spíše pasívním než aktivním, spíše organizovaným než organizujícím.“²⁸

Zde Bláha správně naráží na to, že je třeba prozkoumat, proč je lid (dodejme

²⁶ Jak se dívat sociologicky na život, str. 9.

²⁷ *Problém lidu*, str. 21.

²⁸ Tamtéž, str. 9.

k tomu v určitých oblastech, především v oblasti nadvahy) živlem převážně pasivním. Marxismus na tuto otázku dávno odpověděl, komunistické strany ve všech zemích a také u nás, teoreticky i prakticky ukazovaly lidu cestu, jak se dostat z tohoto postavení. Není to jiná cesta než ta, kterou Bláha odmítá, odstranění vykořisťovatelů, vyvlastnění vyvlastňovatelů, definitivní odstranění vykořisťování člověka člověkem. Přesto však vývoj Bláhových názorů je patrný (srovnáme-li toto pojetí lidu s jeho pojetím z let dvacátých) především v tom, že připouští tvorivost lidu a že se pokouší najít zábrany, které brzdí uplatnění lidu ve všech oblastech lidské činnosti. Bláha si znovu klade otázku „Co tedy rozumět lidem a proč se lid jeví jako *spíše* (podtrženo námi) živél organizovaný než organizující.“²⁹ Jak odpovídá?

1. *Odmítá chápat lid jako pojem geografický.* Termín „geografický pojem lidu“ označuje lid žijící v určité uzavřené geografické oblasti (např. jen venkovské). Toto odmítnutí je jistě správné, i argument, který Bláha uvádí, že totiž pozorováním lze zjistit velmi snadno, že příslušníci vrstvy lidové jsou rozptýleni v různém geografickém prostředí, třebaž po celém státním nebo národním území. Pokud připouští vliv geografického prostředí, pak pouze na dotváření lidové povahy.

2. *Odmítá chápat pojem lidu jen jako termín biologický.* Lid se v takovémto biologickém pojetí chápe jako určitá vrstva společnosti, které je biologicky na nižším vývojovém stupni (např. špatná dědičnost atd., tím vlastně do určité míry odmítá ztotožňování davu s lidem). Lid představuje v tomto pojetí „nižší rasu“, proti „rase vyvolených“, proti „nadlidem“. Bláha správně uvádí: „Jestliže mnozí, kteří se narodili v lidové vrstvě, neprošli výše na sociální stupnici, není to vinou špatné dědičnosti, nýbrž vinou nepříznivých podmínek sociálních (zvláště hospodářských).“³⁰

3. *Ze znaků sociologických uvádí nejprve význam determinujícího činitele hospodářského.* Píše (aniž by blíže označil), že někteří badatelé uvádějí tento znak za podstatný. S tím polemizuje. Zajímavé jsou

argumenty, jaké proti tomuto znaku uvádí.

„Venkovský učitel, mnohý městský úředník, spisovatel, umělec, nalézají se často na nižší hmotné úrovni než sedlák a nepokládají se (ani nejsou pokládáni) za lid, nýbrž za „pány“. Naproti tomu zámožný sedlák, dobře situovaný městský dělník i přes svou vyšší hmotnou úroveň přece jen se pokládají — a jsou pokládáni — za lid. Pojem lidu není určen tedy jen znaky hospodářskými, třebaž ovšem tato hospodářská podmíněnost je důležitá a je často vážnou zábranou, aby z příslušníků lidu se stal „pán“. Ale jest jen jednou z podmínek a nikoli nejpodstatnější.“³¹

Pod hospodářským činitelem chápe majetkové rozdíly, rozdíly v příjmech. Správně si uvědomuje, že tyto rozdíly nemohou hrát rozhodující úlohu. Argumentace, kterou však uvádí, není dostatečná, ani nevyvrací marxistické pojetí. Nelze přece brát za kritérium např. to, co si o sobě jednotlivec nebo i celá skupina myslí. To je subjektivistické kritérium. Jestliže se někdo pokládá za příslušníka lidu, pak to ještě neznámá, že jím skutečně je, a naopak. Kdybychom přijali toto hledisko, pak je vyloučeno jakékoliv *objektivní*, vědecké zkoumání. Jiné argumenty však Bláha neuvádí. Vůbec mu uniká, že hospodářským hlediskem rozumí se u některých autorů (a právě u marxismu) hledisko ekonomické a tu pochopitelně o výši důchodů nejde. V ekonomickém smyslu je pro marxismus lid souhrnem výrobců, respektive všech, kdož se podílejí na procesu výroby, ať již přímo, či zprostředkovaně. Lid plní — vzato z ekonomického aspektu — základní výrobní funkce společnosti. Společnost, její existence, i její další vývoj (to znamená vývoj i existence lidu) by byl bez této elementární hospodářské činnosti lidu nemyslitelný.

4. *Také politickou determinitu odmítá.* V té podobě, jak ji interpretuje, odmítá ji do určité míry právem (i když i v tomto pojetí byl lid tehdy právě u nás zbaven základních politických práv, rozhodovalo se o lidu jménem lidu, ale ve skutečnosti bez lidu). Lid jako pojem politický je pro Bláhu označení té politické

²⁹ Tamtéž, str. 21.

³⁰ Tamtéž, str. 21.

³¹ Tamtéž, str. 22.

kategorie, která je vyloučena z vlastnění politických práv. Bláha se domnívá, že tato determinanta nepřichází v úvahu, protože „Zvláště v dnešní společnosti právně mocenské uspořádání společnosti činí každého dospělého jedince, bez rozdílu pohlaví, zdrojem mocenského výkonu.“³²

Jaký mocenský výkon měl lid v r. 1940 (kdy Bláha studii napsal)? Kdo bral práva lidu zakotvená např. v ústavě doopravdy? Vždyť sama česká buržoazie jednala v kritickém období Mnichova bez lidu a proti lidu. Když byla Československá republika smrtelně ohrožena hitlerovským fašismem, byla to česká buržoazie, která sama porušila práva ústavy a proti vůli lidu a v podstatě proti vůli velké většiny národa kapitulovala před fašismem. Politický aspekt lidu se však nevyčerpává v tom, zda má lid *formálně* právo či nikoliv. Jde především o to, že politický aspekt je určitým ekvivalentem základní ekonomické funkce lidu. V politickém aspektu je lid subjektem revolucí a pokrokových politických hnutí. Je neodmyslitelnou a základní součástí všech velkých revolučních hnutí (blíže o tom viz L. Hrzal, K. Mácha — Společnost, lid, jednotlivce, NPL 1963, str. 31 a další).

5. Jako další znaky přicházející v úvahu pro určení pojmu lid uvádí Bláha *povahu pracovní funkce a vzdělání*.

„Tyto dva znaky: povaha pracovní funkce a vzdělání, pokládáme za ústřední. K nim se zpravidla přidružuje i znak hospodářský (nižší hmotná úroveň). Výsledkem jejich spolupůsobení pak jest nižší civilizační úroveň této společenské vrstvy, která se nazývá lidem.“³³

Co rozumí Bláha znakem „povaha pracovní funkce“? Rozumí tím postavení jednotlivce i celé skupiny v hospodářské základně, pracovní zařazení. Podle toho rozoznává dvě velké skupiny pracujících, jednak ty, kteří pracují převážně fyzicky, dále ostatní, kteří pracují převážně duševně. Fyzicky pracující zahrnuje Bláha do vrstev lidových, ostatní duševně pracující zařazuje do vrstev „mimolidových“, do „pánů“. I když, jak sám uznává, toto dělení nevystačuje. V určitých situacích jsou lidem i duševně *pracující* a naopak. Je-li rozhodující pracovní funkce a úroveň

vzdělání, pak lidem jsou především ty skupiny společnosti, které pracují převážně fyzicky (tedy rolníci, dělníci, řemeslníci, různé skupiny zaměstnanců) a ti, kteří mají malé nebo žádné vzdělání. Pro tyto své dispozice je lid taková společenská skupina, která musí být organizována. Bláha sám si uvědomuje, že takovéto pojetí je příliš úzké a *proto pokládá rolnictvo a dělnictvo za jádro lidu, ne za všechny lid*. Kolem jádra se seskupují i další jedinci, kteří se nalézají v takové situaci, že představují jen po některých stránkách živelně organizovaný, po jiných, např. po stránce hospodářské, pracovní, jsou živelně aktivním-organizujícími.

Takový přístup k lidu umožňuje Bláhovi, aby správně určil jádro lidu, i když znaky, pomocí kterých k tomuto určení dospěl, nejsou spolehlivými, objektivními. Tak např. rozdělování na fyzicky a duševně pracující je značně zjednodušené měřítko a pro některé skupiny dělníků, kteří pracují na složitých strojích, nebo v takovém odvětví, kde se vyžadují poměrně značné znalosti, neplatí. Stejně tak lze těžko nazvat mechanickou práci některého úředníka nebo zaměstnance za duševní činnost. Zvláště s rozvojem mechanizace a automatizace výroby toto dělítko se stává stále více relativní. V socialistické společnosti, kde mizí ostrý protiklad mezi duševní a tělesnou prací, pak již vůbec toto kritérium nelze považovat za směrodatné.

Stejně problematickým se stává znak, který Bláha pokládá za ústřední, tj. vzdělání. Již rozvoj kapitalistické společnosti vedl k tomu, že rostoucí průmysl potřeboval mít vzdělaného dělníka. Úroveň vzdělanosti neustále rostla a roste. V socialistické společnosti pak je vzdělání přístupné všem, stává se obecným požadavkem. Společnost se stará nejen o to, aby všichni občané měli základní vzdělání, ale podporuje všemi prostředky vzdělání odborné a vyšší.

Tyto znaky nejsou tedy obecně platné, měly své oprávnění (a to pouze do určité míry) v třídní společnosti, za socialismu jich však nelze použít. Hlubšího osvětlení si také zaslouží pojmy *organizovaný a organizující*. Tyto pojmy s oblibou Bláha používá a jsou mu, vedle již uvedených znaků, rozhodujícími dělítky mezi tím, kdo

³² Tamtéž, str. 22.

³³ Viz tamtéž, str. 23.

je a kdo není lid. Znaky lidu — to je podle Bláhy — pasivita, organizovanost a neschopnost organizovat. Lid je pouhým objektem někoho jiného, toho, kdo není lidem. Složitý vztah objekt — subjekt v dějinném procesu vykládá Bláha zjednodušeně, jako kdyby lid byl jen pasivní objekt, kdežto činný subjekt, to jsou vrstvy „mimolidové“, „páni“.

Abychom mohli odpovědět na otázku „pasivity“ a „aktivity“ lidu, je nejprve třeba pochopit, že lid je jak objekt, tak subjekt v dějinách, lid je jak veden, organizován, tak je také vedoucím a organizujícím činitelem. Vystupuje nám zde několik rovin vztahů. Za prvé je tu rozpor mezi tou částí obyvatelstva, která v určitém historickém období, v určité zemi tvoří lid, a těmi, kteří tvoří mimolidové vrstvy. Tento rozpor je zpravidla v antagonistické společnosti rozpořem antagonističtým. Při jeho řešení nejde o vztah „pasivní“ — „aktivní“. Právě zde je zpravidla lid aktivní, je to lid, který se snaží zbavit se svého „pána“. Lid zde vystupuje jako subjektivní činitel v revolučních hnutích. Současně však tentýž lid, zkoumán z hlediska vztahu lid a vedoucí činitelé lidu, je činitelem organizovaným, vedeným. Vždyť žádné revoluční hnutí se neobešlo bez vůdců, bez vedoucích činitelů. Lid v revolucích, byť je jeho činnost převážně bořivá, současně tvoří, je tvůrcem nového pořádku. Je pravda, že tato skutečnost vystupuje do popředí především v revolucích, jinak se jeví lid jako činitel pasivní, kdežto mimolidové vrstvy jsou zpravidla vládnoucí a v tomto smyslu tedy jsou vrstvou „aktivní“ a „organizující“. Jinak je tomu v základně, především v rozvoji výroby. Tam je lid vždy aktivním činitelem, i když je jeho činnost vedena, organizována. Je nejen objektem, ale vždy také subjektem výroby. Je součástí výrobních sil, ale je současně tvůrcem výrobních sil, je objektem, ale i tvůrcem výrobních vztahů. Ve výrobě jde přitom vždy o vědomou činnost (na rozdíl od instinktivní činnosti zvířat), *vždy jde o tvorbu dějin*, ať již si to jednotlivé vrstvy lidu uvědomují či nikoli. Kvalitativně nově vystupuje tato stránka lidu v období přechodu od kapitalismu k socialismu, zvláště pak v socialistické společnosti. Tam toto kritérium (aktivní — pasivní, organizující — organizovaný) má zcela jiný charakter. Lid má rozhodující úlohu jak

v základně, tak také v nadstavbě. Z uvedeného je zřejmé, že úloha lidu v dějinách (jeho aktivita či pasivita, organizovanost či vedení) se neustále mění, vyvíjí. S rozvojem výrobních sil, se změnou výrobních vztahů, mění se i postavení lidu ve společnosti.

Tuto skutečnost si Bláha do určité míry uvědomuje. Uvádí, že zvláště od r. 1789 vystupuje lid jako činitel mocenský na dějinném jevišti. Poukazuje však především na meze tohoto působení.

„Prakticky to byla mocenská bezmocná. Prostě proto, že problém moci je velmi složitý. Že moc má nejen svou stránku právně politickou, ale i hospodářskou, intelektuální a mravní (a snad i estetickou). Panství ve smyslu právně politickém, bez doprovodu zvláštní složky hospodářské a intelektuální znamená prakticky vlastně nevolnictví, bezmocnost. Prostě proto, že ti, kdož jsou hospodářsky bezmocní, musí sloužit hospodářsky mocným. Prostě proto, že ti, kteří jsou neuvědomělí, stávají se snadno kořistí chytrých vzdělanců. A tak protiklad lid — páni, jest často zároveň protikladem moc — bezmocnost.“ Bláha zde vychází ze zkušenosti Československé buržoazní republiky. Vždyť ta také měla v ústavě, že všechna moc pochází z lidu a je pro lid. Všude se hovořilo o lidu. Lid však právě proto, že neměl především žádnou moc hospodářskou, nemohl plně uplatnit ani svou moc politickou. Také otázka uvědomělosti lidu je velmi důležitá. Lid se stal skutečnou silou až tehdy, kdy se jeho živelné jednání změnilo v jednání uvědomělé. Dokud panovala v lidovém hnutí, zvláště v jeho nejrevolučnější složce, v dělnické třídě, živelnost, dotud jeho akce zpravidla ztroskotaly. Marxismus nahradil postupně živelnost uvědomělostí, utopistické sny vědeckou teorií, dal dělnickému hnutí a tím všemu lidu vědecký světový názor, revoluční stranu, ukázal lidu cestu k vítězství. Z bezmocného lidu se stal lid uvědomělý, mocný.

Protiklad lid — páni, v podobě moc — bezmocnost, tak, jak jej Bláha řeší, je zajímavý ještě proto, že zde Bláha snad poprvé neklade do protikladu lid a inteligenci, ale naopak zahrnuje inteligenci do lidu. Uvědomuje si totiž, že postavení inteligence ve vztahu moc — bezmocnost je vlastně postavení podobné tomu, jaké mají jiné skupiny uvnitř lidu. Jistě nejde o ce-

lou inteligenci, protože špičky inteligence spjaté s buržoazií mají jiné postavení než rozhodující část inteligence, která pochází ze středních vrstev. Ta je vykořisťována a stejně „bezmocná“, (použijeme-li tohoto nepřesného výrazu, protože lid není bezmocný v tom smyslu, že by nemohl nic dělat, ale v tom smyslu, že se nepodílí na moci) jako ostatní lid.

„Tento protiklad moc – bezmocnost může nabýt ještě jiné formy, totiž, že moc znamená to, co představuje v určité společnosti a ve světě vůbec malou menšinu hospodářsky mocných, určujících zároveň, třeba nepřímou, politické směrnice společnosti, a že v táboře bezmocnosti nalézá se jednak velká armáda hospodářsky bezmocných a jednak množství těch, kteří ve společnosti představují moc intelektuální, estetickou a mravní a že osudy těchto milionů bezmocných, kteří všichni v této souvislosti jsou též nazýváni a nazývají se lidem, jsou mučeni děsem a hněvem bezmocného dobra nad tím, že musí – právě pro svou bezmocnost – připouštět, aby se svět choval hrubě ke všemu co milují.“³⁴ (podtrženo námi).

Velmi ostře také Bláha staví proti sobě pracující lid (včetně inteligence) a příživnické vrstvy, které žijí z práce lidu.³⁵ Hlavní nedostatek současné společnosti vidí ve vedení lidu.

„Problém je právě v tom vedení. Viděli jsme v posledním století různé formy tohoto vedení. Když zkoumáme dosavadní historické pokusy o vedení lidu a skrze lid o vedení společnosti, vidíme, že to bylo vedení romantické, neodpovídající zákonům společenského dění. Ve společnosti se nikdy nedá natrvalo uspět, funguje-li se proti zákonům společenského dění... Dosavadní typy vedení neodpovídaly těmto poznatkům a z nich vyvozeným praktickým požadavkům... Tak se stalo, že lid byl veden ne k cílům blaha společenského, ba ani ne k cílům blaha vlastního, nýbrž, že sloužil jen cílům blaha vrstvy privilegované... Funkce vedení spočívá právě v tom, ne aby se dělalo ze strany vedení to, co si lid přeje, nýbrž dokázat, aby lid dělal to, co si má přát. Ale kdyby se dělala bilance toho, jak si počínaly některé

orgány, či činitelé pověřeni vedením lidu (např. politické strany, tisk, radio, kino atd.), tedy by se mohlo zdát, jako by si lid přál, aby národ byl rozdělen na rozvášněné tábory, uvnitř nichž se denně provádějí popravy cti, dobrého jména, důstojnosti jedinců, kteří se neprovinili ničím jiným než tím, že náležejí do některého ze sousedních táborů; že si lid přeje, aby politické strany byly jakýmsi mocnými lokty, jež pomohou jedincům z lidu, případně celým skupinám, protlačit se k hromadě dobrých a znamenitých věcí, jež se nazývají obecným blahem a co nejvíce si z nich nabrat; že lid si přeje, aby mu v novinách byla zkřivována skutečnost, aby v nich vydrážděny byly jeho nejnížší vášně, že dychtí číst o vraždách, krádežích, zradách, hochštaplerech a nejroztodivnějších senzácích, že lid netouží po ničem více, než aby se dověděl nejsubtilnější podrobnosti o technice dobývání nedobytných pokladů, o nejúpornějším barvení nehtů a rtů, o zázračných krásách života, kde lidé nic nedělají, nečtou, nemají děti, nemají vážných problémů, nýbrž kde se jen baví.“³⁶

Uvedli jsme tento dlouhý citát proto, že jasně dokazuje, co musel napsat poctivý vědec, Masarykův žák, po 20 letech trvání buržoazní vlády v Československé republice. Je to obžaloba různých těch „stran lidu“ a „vlád lidu“, buržoazního tisku, rozhlasu, filmu, buržoazních politických praktik. Buržoazní republiku viděl tedy Bláha bez růžových brýlí. Nebyl ani bez naděje, pokud šlo o budoucnost. Právě proto, že se zabýval lidem, že znal lid, věřil v jeho síly, věřil v jeho konečné vítězství. Na závěr své studie napsal:

„Bude účinný pokus o nové vedení společnosti, vedení neromantické, vedení opravdu realistické, orientované vědecky, tj. opřené o poznání lidu, ale orientované i filosoficky, ve smyslu úsilí, aby skrze lid a s lidem dobro utajené v lidu, ale napříště ne už bezmocné, nýbrž rozvinuté, aktualizované, stalo se moci.“³⁷

Vezmeme-li v úvahu, že tento závěr napsal Bláha v roce 1940, je třeba ocenit jeho skutečný postoj i jeho předvídatost. Bláhovy názory na lid ukazují jasně, že vě-

³⁴ Tamtéž, str. 29.

³⁵ Bláha zde cituje z románu *Cizinci* od Claude Haughtona.

³⁶ Tamtéž, str. 30.

³⁷ Tamtéž, str. 31.

dec, který usiluje o skutečně objektivní výsledky svého zkoumání, může i přes své idealistické zaměření dospět k jednotlivým

cenným výsledkům, nemůže však postihnout celý zkoumaný objekt v jeho konkrétně historickém vývoji.³⁸

³⁸ Po osvobození vyšla práce I. Bláhy, *Problém lidu* (v r. 1947) beze změny, pouze poslední část Bláha upravil. Tato úprava ukazuje na jeho pozitivní vývoj k vědeckému světovému názoru. Bláha píše: „Dnes se činí nový pokus o vedení lidu a skrze lid o vedení společnosti. Pokus neskonale vážnější a významnější než kdy dříve. A to proto, že odpovědnost za úspěch tohoto pokusu je na vrstvách lidových samých a na jejich lidovém vedení, nikoli již na vrstvách vyšších. Lid sám je dnes v osudové historické zkoušce, zda-li se ve vládě a ve správě ve společnosti osvědčí. Je dnes činitelem aktivním a organizujícím, nejen už pasivním a organizovaným. To znamená, že tato velká dějinná situace poskytuje mu nejpříznivější podmínky, aby kladné a konstruktivní síly, dosud v něm latentní, mohly se plně projevit a

uplatnit. Nemusíme být v pochybnostech, zda se osvědčí, když je do této zkušební situace postaven.

Na ruském rozmachu technickém, vojenském i duchovně-mravním máme už předem potvrzeno, že společnost, která se svěří vedení lidu, může uspět. Běží dnes u nás jen o to, aby si lidové vedení bylo vědomo své nesmírné odpovědnosti a dále i aby tomuto úsilí nebyly kladeny v cestu zbytečné překážky pasívnosti, pochybovačnosti, nedůvěrou vrstev mimolidových, nýbrž aby bylo provázeno jejich pozitivní, i když kritickou a korigující spoluprací. Aby v tomto smyslu celý národ se stal lidem, což při sociální struktuře našeho státu není požadavkem odporujícím sociálním skutečností.

A. Bláha, *Problém lidu*, Praha 1947, str. 39–40.